

Adventure Food?

*Een reconstructie van voedselpraktijken en verhoudingen in omgang met voedsel tijdens de
Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie 1909-1910*

Radboud Universiteit

Özden Coşgun s4494229

Bachelor werkstuk Geschiedenis 10 juli 2017

Begeleider: Prof. dr. Geertje Mak

Uitleg titel: Titel verwijst naar een product dat *Adventure Food* heet. *Adventure Food* maakt instant-maaltijden voor outdoor-activiteiten, zoals trekkingen en roeien. De maaltijden bevatten voldoende voedingswaarden per persoon per portie.

Uitleg foto: Dajaks met een varken op Kamp Alkmaar. De foto is genomen tijdens de tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Status Quaestionis	6
Voedsel in antropologie	6
Voedsel in koloniale historiografie	7
Expedities en New Imperial History	12
De eeuwige sneeuw	23
Expedities in Nederlands-Nieuw-Guinea	23
De Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie 1909-1910	24
Hoofd- en deelvragen	27
Bronnen en methode	29
Logistiek	32
Transport	32
Distributie	36
Opslag	37
Rantsoen	38
Katjang idjoe met rijst	40
Productie	40
Bereiding	43
Eten	45
Verbintenissen en scheidslijnen	51
Energie	51
Tochtenvoer	52
Ceremonies	55
Soldaten	56
Dieren	58
Conclusie	60
Bibliografie	63
Bronnenlijst	63
Dagboek	63
Reisliteratuur	63
Afbeeldingen	63
Literatuurlijst	65
Websites	69

Inleiding

Op 31 augustus 1909 was de 29ste verjaardag van Koningin Wilhelmina (r. 1890-1948). Om te toosten op haar gezondheid hieven een groepje mannen om elf uur 's ochtends een glas champagne. Een uur later volgde er een feestelijke maaltijd. “Het is een aardige gezellige drukte” omschreef Hendrikus Albertus Lorentz (1871-1944) de situatie in zijn dagboek. De feeststemming duurde voort en in de avond werd er onder het maanlicht weer uitbundig gedineerd. Even later schreef Lorentz “Onmogelijk dat een feestvreugde zich altijd in eten moet uitdrukken”.¹

Wie denkt dat dit groepje mannen zich in Nederland aan tafel bevonden heeft het mis. Zij zaten op het schip ‘de Arend’ samen met mensen uit verschillende delen van Nederlands-Indië op weg naar een bergtop in Nederlands-Nieuw-Guinea. Ze voeren net de ‘B Rivier’ op waarvan de naam ‘maar spoedig veranderd moest worden’. Lorentz merkte op dat feestvreugde in eten werd uitgedrukt, maar wat werd nog meer met eten uitgedrukt?

Tijdens mijn opleiding geschiedenis heb ik kennisgemaakt met de koloniale geschiedenis van Nederlands-Nieuw-Guinea. Hierin heb ik gekeken naar intermediairs, contact tussen missionarissen en de inheemse bevolking en ook naar de maternalistische praktijken van een zendingsvrouw. De insteek van deze cursussen was niet het herhalen van de heroïsche verhalen over de Nederlandse kolonisatoren, maar juist aandacht geven aan de minder bekende kanten van het koloniale verleden.² Dit soort onderwerpen kregen voorheen geen aandacht in de historiografie, maar ook vandaag de dag is de kennisgeving hierover erg schaars. Het leek mij daarom waardevol om iets te doen binnen dit onderzoeksthema.

Het feit dat ik enorm veel van eten houd zorgde ervoor dat mijn oog viel op de verschillende manieren waarop werd omgegaan met voedsel in Nederlands-Nieuw-Guinea. Er zit meer achter mijn keuze voor dit onderwerp. In de historiografie over Nederlandse expedities is nog nooit iets met voedsel gedaan. Daarnaast denk ik dat voedsel een bindende en een verdelende factor heeft. Met deze gedachte ben ik het bachelorwerkstuk traject ingegaan en is prof. dr. Geertje Mak mijn begeleidster geworden. Zij heeft mij gewezen op het dagboek van

¹ Nationaal Archief, Archief van mr. Dr. H.A. Lorentz [levensjaren 1871-1944], 1902-1915; T.A.N. Lorentz, 1848-1890; Nieuw-Guinea Expeditie 1905-1914 [Hierna afgekort als: *Archief Lorentz*], 2.21.183.51, inv.nr. 44, Dagboek bijgehouden tijdens de tweede expeditie, 1909 november 18 – 1910 januari 11; pag. 377-609, 31 augustus 1909.

² Felix Driver, ‘Intermediaries and the archive of exploration’, in Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 11-26.

Hendrikus Albertus Lorentz (1871-1944). Daarom is een dankwoord op zijn plaats. Ik wil graag mevrouw Mak bedanken voor het aanreiken van deze bron en de ruimte die ik heb gekregen om dit te proberen.

Het dagboek is door Lorentz geschreven tijdens de Tweede Zuid-Nieuw-Guinea Expeditie van 1909-1910. In deze bron wil ik graag kijken naar omgang van voedsel door middel van een casestudie. De expeditie was wetenschappelijk georiënteerd, maar had als doel het bereiken van de eeuwige sneeuw van de berg Puncak Trikora, toen Wilhelminatop. In dit dagboek hoop ik de inheemse actoren te vinden en dit samen te brengen in een onderzoek naar voedsel.

Dit werkstuk is een experiment waar ik probeer mijn visie te richten op voedselpraktijken binnen de expeditie en waar ik hopelijk tot inzichten kom over aanduidingen van identiteit en scheidslijnen daartussen, zoals etniciteit. Etnische ongelijkheid vind ik een interessant onderwerp en ik wil weten of en hoe dit vorm krijgt via voedsel. Daarom heb ik een eigen invalshoek gecreëerd. Ik wil vanuit een historisch en praktisch oogpunt kijken naar omgang van voedsel in een expeditie en ik vind het belangrijk om grenzen die op basis van etnische ongelijkheid zijn getrokken weer te geven. Inspiratie voor mijn invalshoek is vooral gekomen uit de eerdere cursussen die ik heb gevolgd en door het kennismaken met *New Imperial History*. In mijn Status Quaestionis zal ik hierover verder uitweiden.

Ik wil graag inhaken op deze trend genaamd *New Imperial History*. De reden hiervoor is dat ik vind dat er nog te weinig met koloniale geschiedenis is gedaan. Wanneer we bijvoorbeeld naar het curriculum van de middelbare scholen in Nederland kijken, zien we dat er weinig ruimte bestaat voor het incorporeren van een meer uitgebreid koloniaal verleden in de geschiedenisboeken.³ Zo blijft koloniale geschiedenis het onderschoven kindje.

³ Dirkjan van den Berg, De koloniale geschiedenis in schoolboeken: Een Narratieve en deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in *Wereld in Wording* en *Sprekend Verleden tussen 1950 en 2012* (Masterscriptie Actuele Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2013).

Status Quaestionis

Op basis van mijn eerste gedachtegang over omgang met voedsel ben ik op zoek gegaan naar aanvullende literatuur. Tijdens mijn zoektocht ben ik er snel achter gekomen dat over voedsel in historische expedities erg weinig is geschreven. Om toch tot een inzicht te komen ben ik thematisch op zoek gegaan naar literatuur. De thema's die ik in gedachten had waren: voedsel in antropologie, voedsel in historisch-koloniale context en historische informatie over expedities. Deze onderwerpen zijn nog niet eerder bij elkaar gebracht. Ik wil graag met dit onderzoek de stap maken van voedsel in historiografie en antropologie naar een praktijkbenadering van voedsel in expedities. Daarnaast denk ik dat deze onderwerpen elkaar kunnen versterken en wellicht een klein begin kunnen zijn voor verder onderzoek.

Voedsel in antropologie

Het onderzoeken van voedsel is binnen antropologie gewoner dan binnen mijn discipline geschiedenis. Ik ben geen antropoloog, maar vind het wel belangrijk om deze discipline mee te nemen in mijn scriptie. Daarom begin ik als eerste met voedsel in antropologie. Dit doe ik om te laten zien dat voedsel meer is dan alleen voeding.

Cultureel antropologe Mary Douglas wil in haar werk *In the active voice* een methode creëren waarin de sociale dimensie van voedsel begrepen kan worden.⁴ Fysiologische aspecten van voedsel met betrekking tot het lichaam zijn door wetenschappers al grondig bestudeerd en daarom wil Douglas de sociale kant van het voedsel laten zien. Dat doet ze door als onderzoeksobject een aantal huishoudens van het Verenigd Koninkrijk in het begin van de jaren 1970 te nemen. Zij heeft een lange tijd, met als kortste periode een maand, bij vier gezinnen in huis gewoond. Haar onderzoek vindt dus plaats binnen een huiselijke sfeer. Hier merkt zij op dat door middel van voedsel relaties binnen een familie tot uiting worden gebracht.⁵ Voedsel dient hier dus als een medium, als iets sociaals, maar is tegelijkertijd ook iets dat het lichaam onderhoudt. Het bevindt zich zoals Douglas het noemt in het *family food system*, een onderdeel van de theorie van het *family body system*. Andere onderdelen van het *family body system* zijn: *the system of rest, care of the body, clothing*. Al deze elementen dragen bij aan het onderhouden van het lichaam. Met deze theorie wil Douglas laten zien wat voor invloed voedsel heeft op de

⁴ Mary Douglas, *In the active voice* (London, Boston en Henley 1982), 84.

⁵ Douglas, *In the active voice*, 86.

andere *systems* en vraagt ze zich af of deze in conflict met elkaar komen. Voedsel en het lichaam zijn met elkaar verbonden.

Een belangrijk onderscheid dat Douglas maakt in haar onderzoek is dat voedsel onder het toezicht van de moeder staat en andere systemen niet zozeer. Hierdoor wordt voedsel gezien als ‘vrouwelijk’ en dus gegenderd. Douglas schrijft over voedsel binnen een westerse context en in een nucleair gezinsverband. Dit maakt dat de context waarin zij werkt totaal anders is dan de context van een expeditie. Het toenmalig Nederlands-Nieuw-Guinea behoorde niet tot het westen van de wereld. Het bereiden van voedsel wordt in haar onderzoek als ‘vrouwelijk’ gezien. Waren er vrouwen mee op de expeditie? Zo ja, zorgden zij dan alleen voor het eten? Zo nee, vond er een gendering plaats in de masculiniteit van de mannen?

Ook al zijn de verschillen groot, de reden waarom ik deze theorie heb opgenomen in mijn SQ is om te laten zien dat voedsel zich beweegt tussen verschillende kaders en dat die kaders ook allemaal betrekking hebben op het lichaam. Zo wordt ook het belang van voedsel benadrukt, maar het belangrijkste is dat het weergeeft dat voedsel betrekking heeft op de verhoudingen tussen personen, begrippen en dingen.

Voedsel in koloniale historiografie

Naast antropologen hebben ook historici onderzoek gedaan naar de betekenis van voedsel vanuit een historisch oogpunt. Een daarvan is de historica Susie Protschky. Zij heeft gekeken naar voedsel in het toenmalige Nederlands-Indië. In het artikel ‘The Colonial Table: Food, Culture and Dutch Identity in Colonial Indonesia’ onderzoekt zij hoe culturele identiteiten vorm kregen in het dagelijkse leven op Java tussen 1880 en 1942.⁶ Hierbij gebruikt zij etenswaren en gerechten, zoals tempeh en de rijsttafel, als onderzoeksobject. Dit doet zij met de notie dat gebruiken omtrent voedsel cultuurgebonden activiteiten zijn waarmee verschillen worden gecreëerd en weergegeven.⁷ Ik hoop in het dagboek van Lorentz ook deze verschillen gebonden aan voedsel te kunnen ontdekken en weer te geven. Het werk van Protschky is gebaseerd op eerdere onderzoeken, waarvan sommige *oral history* bevatten, dat van mij is gebaseerd op een dagboek.

⁶ Susie Protschky, ‘The Colonial Table: Food Culture and Dutch Identity in Colonial Indonesia’, *Australian Journal of Politics and History* 54:3 (2008) 346-357.

⁷ Protschky, ‘The Colonial Table’, 248.

Aan tafels in Nederlands-Indië vond uitwisseling van eetgewoonten plaats, maar werden tegelijkertijd ook grenzen gesteld. In de koloniale periode van Nederlands-Indië was de inheemse cultuur, waaronder hun gerechten, ondergeschikt gevonden aan die van de Nederlanders door de Nederlanders zelf. De Nederlandse kolonisatoren differentieerden zichzelf van de inheemse bevolking en probeerden hun eigen identiteit vast te leggen door de omgang met voedsel. Zij deden dit volgens Protschky op twee manieren. Een daarvan was het begrenzen van hun eigen Nederlandse eetgewoonten en als tweede ontwikkelden de kolonisatoren nieuwe eetgewoonten op basis van Europese en Aziatische eetgewoonten.⁸ Eén bepaald voedingsmiddel waar op werd neergekeken door de kolonisatoren was tempeh, een product gebaseerd op gefermenteerde sojabonen.⁹ Een koloniale gedachte was dat tempeh voor de armen was, en dus uit de Nederlandse keukens en monden gehouden moest worden.¹⁰ Ook rustte er een taboe voor de Europeanen op het verkrijgen van voedsel bij zogeheten *warung*, kleine winkeltjes soms in de vorm van een kraampje. Het eten van een *warung* werd onhygiënisch geacht en daarnaast werd het eten op straat, zoals de Javanen dat deden, onbeschaafd gevonden.¹¹ Uit het onderzoek van Protschky blijkt dat het ondanks het sociale verbod voorkwam dat achter de gesloten deuren van de keuken toch tempeh werd gegeten door de Europeanen.

De consequenties van het eten van het ‘verkeerde’ voedsel waren erg groot. Vooral het gezien worden met het ‘verkeerde’ voedsel was kwalijk. Wanneer dit gebeurde kon dat gevolgen hebben voor de sociale status van de Nederlandse elite. De privileges konden worden weggenomen, waardoor diegene afzakte in de rang. Voedsel werd daarmee verbonden met macht, maar was ook betrokken bij ras, klasse, en culturele identiteit, omdat de niet-Europeanen het afgekeurde voedsel aten.¹²

De kolonisatoren moesten laten zien dat zij aanwezig waren in de gemeenschap. Dit werd onder andere gedaan door de rijsttafel, een gerecht dat bestaat uit allerlei kleine bijgerechten uit de Indonesische en Indische keuken geserveerd met rijst. De rijsttafel had zich in de laat-koloniale periode ontwikkeld tot een prominent gerecht onder de Nederlandse kolonisatoren. Hierbij ontstond er een vermenging van de Indonesische en Indische culturen,

⁸ Protschky, ‘The Colonial Table’, 348-350

⁹ Dit klinkt misschien niet erg smakelijk, maar dat is het wel.

¹⁰ Protschky, ‘The Colonial Table’, 350.

¹¹ Ibidem, 350.

¹² Ibidem, 348.

maar alleen tot een zeker niveau. De vermenging van de Nederlandse kolonistoren was vooral om te laten zien dat zij invloed hadden op de inheemse bevolking.

De rijsttafel is een goed voorbeeld van waaruit je een parallel kunt trekken naar de houding van de kolonistoren. In eerste instantie werd rijst niet door de Nederlandse bevolking gegeten, omdat dit het hoofdvoedsel van de Aziatische bevolkingsgroepen was en dus minderwaardig. Uiteindelijk werd rijst wel toegevoegd aan de Nederlandse keuken, maar de Nederlanders moesten zich wel op een bepaalde manier onderscheiden. Dat werd gedaan door op de momenten wanneer er wel rijst werd gegeten er een aangelegenheid van te maken.¹³ Het maken van een rijsttafel kostte namelijk veel tijd en arbeid. Vaak kookten er verschillende koks mee en hielpen de andere bedienden ook mee. Het consumeren ervan nam ook veel tijd in beslag.¹⁴ De rijsttafel werd hiermee een gerecht dat voornamelijk door de koloniale overheersers werd gegeten, zij hadden ook de benodigde mensen voor de bereiding. Door het focussen op etenswaren, heeft Protschky waarden die aan die etenswaren zijn verbonden kunnen weergeven. De manier waarop Protschky haar onderzoek heeft gedaan, is leerzaam. Ik zal dit meenemen in mijn onderzoek en kijken of de rijsttafel terugkomt in de expeditie.

Net als bij Douglas ligt ook een deel van het onderzoek van Protschky in de huiselijke sfeer en wordt de keuken als een vrouwelijk domein benadrukt. Daarnaast ligt de focus van Protschky op Java waar het koloniale bewind sterk vertegenwoordigd is.¹⁵ Naar de buitengewesten is ook minder onderzoek gedaan dan naar Java. Daarom wil ik naar Nederlands-Nieuw-Guinea kijken. Het artikel van Protschky geeft duidelijk weer welke invloed bepaalde gerechten hadden op de manier waarop mensen er mee omgingen. Er werden namelijk gedragsregels en andere sociale regels aan verbonden die werden uitgedragen in de praktijk. In mijn onderzoek hoop ik ook dit soort ongeschreven regels te ontdekken.

Een andere historica die naar voedsel in koloniale context heeft gekeken, is Esther Captain.¹⁶ De tijd die zij heeft onderzocht is de periode van de Japanse bezetting van 1942 tot 1945. Hierin heeft zij gekeken naar de manier waarop gevangenen zich verhielden tot het gebruik van voedsel in de interneringskampen van Nederlands-Indië. Het onderzoek van

¹³ Protschky, 'The Colonial Table', 351.

¹⁴ Ibidem 351.

¹⁵ Het gebied dat ik onderzoek ligt in de buitengewesten van toenmalig Nederlands-Indië, waar het koloniale bewind niet zo sterk aan de orde was. Mogelijk waren hierdoor de grenzen niet zo scherp.

¹⁶ Esther Captain, 'Sambal Bello en oester met champagne. Over de rol van voedsel als teken van beschaving in de Japanse interneringskampen' in: Marieke Bloembergen en Remco Raben eds., *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 217-239.

Captain bestaat uit het analyseren van dagboeken die zijn geschreven door vrouwen en mannen in interneringskampen. In deze dagboeken werden grenzen getrokken tussen ‘wij’ en ‘zij’ en ook hier mocht niet gegeten worden van de kraampjes op straat. Naast dagboeken maakt Captain ook gebruik van een collectie recepten die door gevangenen zijn verzameld in de Japanse kampen. Deze verzameling werpt licht op de betekenis van voedsel tijdens de internering.¹⁷ Ook de historica Elsbeth Locher-Scholten schrijft dat aan voedsel en de bereiding daarvan sociale voorschriften verbonden zijn. De meeste auteurs zijn het hierover en over de cultuurgebondenheid van deze sociale voorschriften eens. Captain werkt door met de theorie van Locher-Scholten uit het artikel ‘Summer dresses and canned food’. Hierin beschrijft Locher-Scholten dat voedsel werd gezien als een middel om grenzen aan te geven tussen de Europese en de rest van bevolking in Nederlands-Indië voor de Japanse bezetting.¹⁸ Het aangeven van grenzen door middel van voedsel vond dus niet alleen plaats in periode van ‘vrede’, zoals we bij Protschky hebben gezien, maar ook in periode van oorlog. Ik wil achterhalen of dit tijdens de expeditie ook zo was.

In de vooroorlogse huishoudens was het erg belangrijk dat de Nederlandse normen, waarden en prestige werden hooggehouden en werden uitgedrukt in hygiëne en properheid.¹⁹ Dit was het ideaalbeeld van het ‘Nederlandse’ huishouden. Daarvoor moest er genoeg afstand zijn tussen de gezinsleden en de bedienden: Europeanen waren bang dat zij anders zouden ‘verindischen’. Indonesiërs werden als onhygiënisch gezien en de Europeanen waren bang dat zij besmet zouden raken.²⁰ Het kwam daarom ook voor dat de kok of de keukenmeid, vaak kokkie genoemd, als enige taak de boodschappen doen had of de groente moest schoonmaken. Soms gingen de gevolgen van smetvrees zo ver dat kokkie en andere bedienden hun eigen voedsel in hun eigen verblijf moesten bereiden en ook het servies van de overheersers niet mochten gebruiken.²¹ De moeder deed in veel huishoudens eigenlijk helemaal niet zoveel aan koken en heerste de kokkie in de keuken.²²

¹⁷ Captain, ‘Sambal Bello’, 219.

¹⁸ Elsbeth Locher-Scholten, ‘Summer dresses and canned food: European women and Western lifestyles in the Indies, 1900-1942’ in: Henk Schulte Nordholt ed., *Outward Appearances: dressing state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 151-180.

¹⁹ Captain, ‘Sambal Bello’, 220.

²⁰ Ibidem, 220-221.

²¹ Ibidem, 220-221.

²² Ibidem, 220-221.

De westerse invloed in Nederlands-Indië kwam tot een einde toen de Japanse bezetters begonnen met het interneren van Europese bevolkingsgroepen. Vrouwen en mannen kwamen in gescheiden kampen terecht en gezinnen en families werden met elkaar in barakken gezet, waardoor de uitvoering van huishoudelijke taken veranderde.²³ Op sommige locaties mochten de geïnterneerden zelf koken, op andere locaties niet of alleen in ploegendiensten. De gevangenen kregen rantsoen, maar in de loop van oorlog werd dit steeds minder.²⁴ Door de honger gingen mensen hun ideeën over fatsoen en voedselpatronen betwifelen en kwamen de grenzen van voedselpraktijken onder druk te staan.²⁵ In de interneringskampen werden Europeanen namelijk gedwongen tot het eten van honden en andere dieren, waar in de vooroorlogse periode op werd neergekeken. Door dit soort activiteiten werden grenzen verlegd. Sommige geïnterneerden hielden vast aan hun status en wilden zich niet verlagen. Er werd ook door sommigen vastgehouden aan de vaste eettijdstippen en tafelmanieren, zoals bidden voor het eten en geen borden aflikken.²⁶ Daarnaast verzamelden gevangenen ook recepten om even niet meer aan de honger te denken.²⁷ Op deze recepten heeft Captain ook een deel van haar onderzoek gebaseerd.

Het onderzoek van Captain is in lijn met de vorige onderzoeken die voorbij zijn gekomen. In de meeste gevallen is voedsel bestudeerd binnen een huiselijke sfeer waar het onder de controle van moeder of de kokkie stond. Zo wordt voedsel in een vrouwelijk domein gestopt. Daarnaast zien de meeste auteurs in hun onderzoek dat er sociale regels verbonden zijn aan het eten van bepaalde types voedsel. Als Europeanen deze voedseltypes alsnog aten, werd zakken in sociale status als gevolg gezien.

²³ Captain, 'Sambal Bello', 223.

²⁴ Ibidem, 223.

²⁵ Ibidem, 225.

²⁶ Ibidem, 227.

²⁷ Ibidem, 228-230.

Een ander thema dat van belang is voor dit werkstuk zijn expedities. In de bundel *Indigenous Intermediaries: New Perspectives on Exploration Archives*, geredigeerd door de historici Shino Konishi, Maria Nugent en Tiffany Shellam worden ontdekkingsgeschiedenissen vanuit een nieuwe visie bekeken en opnieuw beschreven.²⁸ In dit werk benadrukken zij het belang van onderzoek naar een meer representatief beeld van expeditiegeschiedenis. Deze auteurs schrijven op de manier van *New Imperial History*. Vanaf ongeveer de jaren 1990 is, onder invloed van de *cultural turn* en postkoloniale studies, een nieuw inzicht ontstaan dat de naam *New Imperial History* heeft gekregen.²⁹ Het koloniale verleden werd doorgaans bestudeerd vanuit een economisch, politiek en/of militair perspectief. Er werd bijvoorbeeld niet gekeken naar de invloed van de koloniën op het moederland. Deze manier van onderzoek wordt ook wel *Old Imperial History* genoemd. Hierin was er weinig speelruimte en werd het koloniale verleden bestudeerd als een onderwerp met absolute tegenstellingen.

Feministische historici zoals Catherine Hall, Antoinette Burton en Mrinalini Sinha wezen in de late jaren 1980 en 1990 op de verbindingen tussen de metropool en de koloniën en hoe *empire-building* zorgde voor verandering in cultuur.³⁰ Zij keken naar de verbinding tussen het kolonialisme en ideeën over gender, identiteit, politiek, het intellectuele leven en debatten over vrouwenrechten in Groot-Brittannië.³¹ In navolging hiervan brachten de antropologe Ann Stoler en historicus Frederick Cooper de metropool en de koloniën samen in een werkbaar

²⁸ Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015).

²⁹ Tony Ballantyne, 'Religion, Difference, and the Limit of British Imperial History', *Victorian Studies* 47:3 (2005) 427-255; Tony Ballantyne, *Webs of Empire: Locating New Zealand's Colonial Past* (Nieuw-Zeeland 2012); Remco Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prespective Field', *Low Countries Historical Review* 128:1 (2013)5-30.

³⁰ Catherine Hall, "'From Greenland's Icy Mountains ... to Afric's Golden Sand': Ethnicity, Race and Nation in Mid-Nineteenth Century England", *Gender & History* 5:2 (1993) 212-230; Catherine Hall, *White Male and Middle-Class: Explorations in Feminism and History*, (Cambridge 1992); Antoinette Burton, *Burdens of History: British Feminist, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915* (Chapel Hill 1994); Antoinette Burton, *At the Heart of the Empire: Indians and the Colonial encounter in Late-Victorian Britain* (Berkeley 1998); Mrinalini Sinha, *Colonial Masculinity: the 'Manly Englishman' and the 'Effeminate Bengali' in the Late Nineteenth Century*, (Manchester 1995).

³¹ Tony Ballantyne, *Webs of Empire: Locationg New Zealand's Colonial Past* (Nieuw-Zeeland 2012); Paginanummer kunnen afwijken omdat ik een e-book gebruik.

frame.³² Door de verwevenheid hiervan te belichten, vormden deze mensen de basis voor *New Imperial History*.

Bij *New Imperial History* ligt de focus op culturele aspecten zoals gender, etniciteit en religie.³³ Cultureel contact is hierbij een belangrijk onderwerp. In onderzoek naar culturele contacten wordt dikwijls de indruk gegeven dat culturen elkaar ontmoeten, maar in de praktijk is dat niet het geval. Culturen kunnen elkaar niet ontmoeten, mensen ontmoeten elkaar. Hierin wordt het onderwerp benaderd vanuit een praktijkgericht kader, namelijk over hoe deze koloniale ontmoetingen handen en voeten kregen.³⁴

Zoals eerder beschreven werd in de historiografie vooral de aandacht gericht op de expeditieleiders, maar sinds de jaren 1990 zijn historici op zoek naar de mensen die niet expliciet in het archiefmateriaal voorkomen. Zij worden ook wel *lesser known participants, go-betweens* of *intermediaries* genoemd.³⁵

Het concept van intermediairs is door de geograaf Felix Driver en andere wetenschappers weer onder de aandacht gekomen.³⁶ Hij heeft archiefonderzoek gedaan in exploratie archieven van het Royal Geographical Society (RGS) in London. In zijn bijdrage aan de bundel *Indigenous Intermediaries* schrijft Driver dat elke expeditie veel arbeidskrachten nodig had. Dit waren mensen die al vanaf het begin waren ingehuurd en allerlei verschillende taken vervulden, zoals tenten opzetten en het dragen van spullen.³⁷ Deze mensen kwamen nauwelijks in de literatuur rond expedities voor, hoewel de expeditie afhankelijk was van hun werkzaamheden en kennis. De expeditieleiders wilden hun afhankelijkheid van intermediairs verdoezelen. Wanneer zij wel werden genoemd, werden de intermediairs voornamelijk

³² Ann Laura Stoler en Frederick Cooper, 'Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda', in Ann Laura Stoler en Frederick Cooper eds., *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley 1997) 1-58.

³³ Tony Ballantyne, 'Religion, Difference, and the Limit of British Imperial History', *Victorian Studies* 47:3 (2005) 429.

³⁴ Tiffany Shellam, Maria Nugent, Shino Konishi en Allison Cadzow eds., *Brokers and boundaries: Colonial exploration in Indigenous territory* (Australië 2016).

³⁵ Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam, 'Exploration archives and indigenous histories: An introduction' in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 1-10.

³⁶ Maaïke Derksen, 'Local intermediaries? The missioning and governing of colonial subjects in South Dutch New Guinea 1920 – 1942', *The Journal of Pacific History* 51:2 (2016) 111-142, aldaar 114; Felix Driver en Lowri Jones, *Hidden Histories of Exploration: researching the RGS-IBG collections* (London 2009).

³⁷ Driver, 'Intermediaries', 12.

gepresenteerd als gidsen of als externe tolken, nooit als onderdeel van de expeditie.³⁸ Driver stelt dat wanneer historici op zoek gaan naar intermediairs, zij veel bewijs zullen vinden van hun bijdrage aan de expedities. Wat vaak in de exploratieliteratuur werd gepresenteerd als het werk van Europeanen was eigenlijk gedaan door anderen.³⁹

Tijdens zijn archiefonderzoek vond Driver verschillende soorten intermediairs. Het enige wat deze groep gemeen had, was dat zij toegang hadden tot bepaalde soorten kennis en mobiliteit.⁴⁰ Omdat deze groep moeilijk in te kaderen is, schrijft Driver dat er nog veel moet gebeuren omtrent de invulling van dit begrip. Ook stelt Driver dat het archief van RGS niet bij voorbaat al de aanwezigheid van intermediairs uitwist, maar dat ze gedeelte zichtbaar zijn.⁴¹

Expedities gingen altijd gepaard met uitbreiding van militaire en koloniale invloed waaruit een oneerlijke machtsbalans ontstond, omdat de inheemse bevolking werd onderdrukt voor de kolonisatoren.⁴² Ondanks dat de kolonisatoren voor onderdrukking zorgden moeten we volgens Driver de rol van de intermediairs niet romantisieren. Om de *agency* van de intermediairs te kunnen laten zien moeten historici behoedzaam en creatief de exploratiearchieven benaderen. Hiermee kunnen de netwerken, de bronnen en de praktijken waarop een expeditie leunde zichtbaar gemaakt worden en de eenduidigheid van het kolonialisme verbroken worden.⁴³

De achtergronden van de intermediairs blijken niet altijd inheems te zijn.⁴⁴ Ook het onderzoek van historica en antropologe Maaike Derksen over goeroes laat zien dat intermediairs van verschillende plekken kwamen of werden gehaald.⁴⁵ Goeroes zijn mensen die werden opgeleid door de Missie of de Zending om weer de lokale bevolking te onderwijzen volgens de westerse maatstaven. In het onderzoek van Derksen blijkt dat de ontmoetingen tussen de missionarissen van de Missionarissen van het Heilig Hart (MSC) en de inheemse bevolking plaats konden vinden door het inzetten van goeroes als intermediairs. Derksen toont de *agency* van de goeroes door hun praktijken te belichten.

³⁸ Ibidem, 12.

³⁹ Ibidem, 14.

⁴⁰ Ibidem, 16.

⁴¹ Ibidem, 17.

⁴² Ibidem, 24.

⁴³ Ibidem, 24-26.

⁴⁴ Ibidem, 15.

⁴⁵ Derksen, 'Local intermediaries?', 120; Driver, 'Intermediaries', 15.

Uit het bovenstaande is gebleken dat er veel is geschreven over voedsel en er is ook het een en ander over expeditie en *New Imperial History* geschreven, maar met voedsel in Nederlandse ontdekkingsreizen is nog niets gedaan. Met dit werkstuk wil ik voedsel en ontdekkingsreizen samenvoegen en de praktijken omtrent voedsel eruit filteren. Ik wil naast ongeschreven regels over omgang met voedsel ook praktische informatie naar boven halen en de *agency* van de inheemse bevolking niet achterwege laten. Het werk van Derksen is hier een mooi voorbeeld van. Door het focussen op praktijken heeft zij laten zien dat de niet-Europese bevolking veel meer *agency* had dan ze tot nu toe toegeschreven kregen en het geeft meer zicht op de rol van niet-Europese bevolking dan de literatuur doet blijken.⁴⁶

Intermediairs gingen dus mee op exploratietochten. Daarnaast hadden zij een grote rol in informatieoverdrachten tussen inheemse volken en kolonisatoren. Intermediairs waren dus erg belangrijk voor kolonisatoren. Zij bewogen tussen verschillende bevolkingsgroepen en culturen.⁴⁷ In het artikel ‘The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1770–1820’ wordt dit verder toegelicht.

De auteurs uit de bundel *Indigenous Intermediaries* proberen vanuit eerder onderzochte expeditie een herinterpretatie te schrijven door de ogen van de intermediairs. Het onderzoek is gebaseerd op al bestaande literatuur en archiefonderzoek. De informatie die de auteurs tot hun beschikking hebben is fragmentarisch, en de intermediairs zijn bewust hieruit weggelaten.⁴⁸ Daarnaast kan het voorkomen dat intermediairs niet uitvoerig werden besproken in het archiefmateriaal, maar dat er slechts naar werd gehint. Dit maakt het onderzoek naar intermediairs lastig.⁴⁹

Onderzoek naar de *agency* van inheemse bevolking kan op verschillende manieren gedaan worden. In de bovengenoemde bundel *Indigenous Intermediaries* hebben verschillende wetenschappers vanuit hun eigen expertise en onderzoeksgebied nieuwe informatie over de exploratiegeschiedenissen boven tafel gehaald. Een manier is het onderzoeken van

⁴⁶ Derksen, ‘Local Intermediaries?’, 142.

⁴⁷ Simon Schaffer, ‘Introduction’, in: Simon Schaffer, Lissa Robbarts, Kapil Raj, James Delbourgo eds., *The brokered world: Go-betweens and global intelligence, 1770-1820* (Sagamore Beach 2009) ix-xxxviii.

⁴⁸ Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam, ‘Exploration archives and indigenous histories: An introduction’, in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 1-10, aldaar 6.

⁴⁹ Konishi e.a., ‘Exploration archives’, 6.

intermediairs, zoals hierboven deels is beschreven, maar ook het ‘volgen’ van een of twee personen of het gebruiken van kaarten als beeldmateriaal.⁵⁰ Al deze onderzoeken dienen voor mij als een voorbeeld, omdat de auteurs ook vanuit een andere visie koloniale geschiedenis bestuderen.

De expeditie waarover dit onderzoek gaat, wordt beschreven in *Race to the snow: Photography and the exploration of Dutch New Guinea, 1907-1936*.⁵¹ Het boek is samengesteld door cultureel antropoloog Anton Ploeg, antropoloog en historicus Chris Ballard en Steven Vink naar aanleiding van de tentoonstelling ‘Race to the snow’ in het Koninklijk Instituut voor de Tropen (Amsterdam, 2001), Het Erasmushuis (Jakarta, 2002) en Timika (Papoea, 2002). Dit werk bevat foto’s van een viertal expedities door het platteland en de bergen van Papoea (Indonesië) en Papoea-Nieuw-Guinea. Volgens de auteurs van dit boek zijn de foto’s, die tijdens deze exploratietochten zijn genomen, de eerste foto’s van de hoogvlaktes van Nieuw-Guinea. De foto’s die zijn genomen tijdens de Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie zijn zelfs nog nooit eerder gepubliceerd geweest. Dit soort visuele bronnen bevatten veel en belangrijke informatie, niet alleen voor onderzoekers, maar ook voor de bevolking van de hoogvlaktes, vinden zij.⁵²

Een paar weken geleden heb ik een masterclass mogen volgen van de historicus Tony Ballantyne.⁵³ In het boek *Webs of Empire* legt Ballantyne uit dat het koloniale verleden niet te negeren valt, maar dat het tegelijkertijd voor veel mensen een ongemakkelijke en verdeelde erfenis is die zorgt voor breuklijnen op het gebied van cultuur en politiek.⁵⁴ Deze breuklijnen,

⁵⁰ Maria Nugent, ‘Jacky Jacky and the politics of Aboriginal testimony’, in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 67-84; Antje Lübcke, ‘Encounters and the photographic record in British New Guinea’, in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 169-188; John Gascoigne ‘Cross-cultural knowledge exchange in the age of the Enlightenment’, in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 131-146.

⁵¹ Chris Ballard, Steven Vink, Anton Ploeg, *Race to the snow: Photography and the exploration of Dutch New Guinea, 1907-1936* (Amsterdam 2001).

⁵² Chris Ballard e.a., *Race to the snow*, 8.

⁵³ Tony Ballantyne, ‘Religion, Difference, and the Limit of British Imperial History’, *Victorian Studies* 47:3 (2005) 427-255; Tony Ballantyne, *Webs of Empire: Locating New Zealand’s Colonial Past* (Nieuw-Zeeland 2012); Tony Ballantyne, *Entanglements of Empire: Missionaries, Māori, and the Question of the Body* (Durham en London) 2014.

⁵⁴ Ballantyne, *Webs of Empire*, introduction 1.

veroorzaakt door koloniale erfenis, zien we vandaag de dag ook terug in de Nederlandse samenleving. Ballantyne richt zijn aandacht vooral op het koloniale verleden van Nieuw-Zeeland en de Māori.

Ballantyne bouwt voort op *New Imperial History* door te kijken naar verbanden tussen netwerken en naar uitwisselingen tussen de koloniën.⁵⁵ Zijn onderzoek laat zien dat koloniale ontwikkelingen gevormd werden door complexe netwerken en uitwisselingen die niet alleen gelinkt waren met de metropool Groot-Brittannië, maar ook *tussen* Nieuw-Zeeland en andere koloniën zoals India.⁵⁶ In dit boek wordt ook het verband tussen christendom, kolonisatie en cultureel gemengde communicatie in de negentiende eeuw van Nieuw-Zeeland bij de Māori's onderzocht. Doordat de Māori hadden leren lezen en schrijven konden zij de macht uit de handen van de Engelse missionarissen dwingen.⁵⁷ Dit laat zien dat de Māori *agency* hadden. Zij hadden gebruik gemaakt van de middelen die in eerste instantie waren ingezet door de Engelse missionarissen. In de wetenschap van Nieuw-Zeeland werden de Māori vaak buiten de koloniale wetenschap geplaatst. Ze werden tot objecten gemaakt waartegen werd opgetreden, geen actieve subjecten die verzet toonden, het koloniale systeem wilden veranderen of zich daarvan wilden terugtrekken.⁵⁸ Dit soort inzichten hoop ik ook uit dit onderzoek te halen.

In *Webs of Empire* worden ook de concepten van *place*, en *space* behandeld en wat voor invloed die hebben op de manier waarop er over het koloniale verleden wordt geschreven. Dit soort concepten dwingen historici om 'onder' evenals 'door' de natie te denken en een soort transnationale geschiedenis te schrijven.⁵⁹ *Places* werden voortgebracht door de complexe netwerken en mobiliteit in de koloniën en dit zorgen ervoor dat zij een knooppachtige vorm kregen.⁶⁰

⁵⁵ Ballantyne, *Webs of Empire*, 10.

⁵⁶ Ibidem, 12.

⁵⁷ Ibidem, 22.

⁵⁸ Ibidem, 30.

⁵⁹ Ibidem, 32.

⁶⁰ Ibidem, 32.

In de tekst van Michael Marten wordt *space* en *place* nader toegelicht.⁶¹ In de tekst wordt er een onderscheid gemaakt tussen *spaces* en *places*. Een *place* is een plek, iets wat geografisch van karakter is en een *space* is meer een sfeer. Het kan cultureel, emotioneel en denkbeeldig zijn. Het verschil met Ballantyne is dat hij er ook de begrippen *mobility* en *circulation* aan toevoegt. Ballantyne schrijft dat op het moment historici deze begrippen meenemen in hun onderzoek, zij de dynamiek en ontwikkeling van specifieke *places* en de manieren waarop de natie is ontstaan beter kunnen begrijpen.⁶²

Hoe zit het dan met de Nederlandse *New Imperial History*? In 2013 schrijft de historicus Remco Raben het artikel 'A New Dutch Imperial History?'. Hierin omschrijft hij de recente ontwikkelingen van imperiale geschiedenissen zoals die hebben plaatsgevonden in Frankrijk en Groot-Brittannië, en vergelijkt dit met de staat van onderzoek in Nederland. Hij doet dit aan de hand van drie thema's. Het eerste thema is *webbed character of colonial spaces*, invloed van netwerken op gekoloniseerde gebieden, aandacht voor verbintenissen tussen metropool en kolonie, en tussen koloniën onderling. Het tweede is de impact van de kolonie op de samenleving in de metropool en het derde behelst de morele kaders van het imperium met betrekking op slavernij en de bevolking.⁶³

Volgens Raben is *New Imperial History* een Brits fenomeen en heeft het in Groot-Brittannië geleid tot andere inzichten in de nationale geschiedschrijving.⁶⁴ Hij geeft vervolgens drie verschillen waarom dit niet het geval was in Nederland. Het eerste verschil is dat het imperium in zowel Groot-Brittannië als in Frankrijk een meer centrale rol had in de gedachtewereld van de mensen. Het tweede was het verschil in grootte: het imperium van Groot-Brittannië en Frankrijk was vele malen groter dan het Nederlandse. Het laatste verschil is dat het imperialisme van Nederland anders van aard was. Nederland had namelijk geen *settler colonies*, maar was gebaseerd op economische belangen en niet om daar te wonen.⁶⁵

⁶¹ Michael Marten, 'Re-imagining Metropole and Periphery in Mission History', in: Hilde Nielssen, Inger Marie Okkenhaug and Karina Hestad Skeie, *Protestant Missions and Local Encounters in the 19th and 20th century. Unto the end of the World*, 293-315.

⁶² Ballantyne, *Webs of Empire*, Chapter 14, 2.

⁶³ Remco Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *Low Countries Historical Review* 128:1 (2013) 5-30.

⁶⁴ Raben, 'A New Dutch Imperial History?', 8.

⁶⁵ Ibidem, 9-10.

In Nederland staat het onderzoek naar imperiale culturen nog in de kinderschoenen, volgens Raben. Er mist een duidelijk manifest en er bestaat ook weinig consensus.⁶⁶ Desondanks denkt hij dat deze stroming veel te bieden heeft voor de Nederlandse historiografie. Hiervoor zou er eerst een betere integratie van geschiedenissen over de metropool en de koloniën moeten plaatsvinden.⁶⁷

Sinds het artikel van Remco Raben zijn er een aantal werken verschenen in de Nederlandse historiografie die hebben bijgedragen aan de Nederlandse *New Imperial History*. Een daarvan is het hierboven beschreven stuk van Derksen en het werk van de historica Marleen Reichgelt. Zij erkent het belang van visuele bronnen, net zoals de auteurs van *Race to the snow*. In het werk ‘Nieuw-Guinees verzet tegen koloniaal ‘reddingsplan’” probeert Reichgelt informatie te achterhalen over de positie van de Marind-anim in het koloniale beschavingsproject in Nederlands-Nieuw-Guinea.⁶⁸

De Missionarissen van het Heilig Hart van Jezus (Latijn: *Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu* of MSC) waren sinds 1905 gevestigd in Merauke, Nederlands-Nieuw-Guinea, waar zij missiewerk verrichtten. Door foto’s te analyseren en contextualiseren poogt Reichgelt de *agency* van de inheemse bevolking weer te geven. Reichgelt merkt terecht op dat de bronnen van het Nederlandse koloniale verleden vrijwel altijd werden opgesteld door het koloniale bewind of door missionarissen en zendelingen. Er zijn nauwelijks bronnen geschreven vanuit het perspectief van de inheemse bevolking. Daarnaast zijn bronnen uit die tijd erg schaars.⁶⁹ Reichgelt stelt in lijn met Driver als we meer te weten willen komen over de positie van de inheemse bevolking moeten we bestaande bronnen vanuit een andere invalshoek en met andere methodes moeten benaderen.⁷⁰ In het geval van Reichgelt is dit het perspectief van de Marind-Anim ten opzichte van de missionarissen.

⁶⁶ Ibidem, 7.

⁶⁷ Raben, ‘A New Dutch Imperial History?’, 8.

⁶⁸ Marleen Reichgelt, ‘Nieuw-Guinees verzet tegen koloniaal ‘reddingsplan’ *Raffia* <https://raffia-magazine.com/2017/05/08/nieuw-guinees-verzet-tegen-koloniaal-reddingsplan-marleen-reichgelt/> (2017) (geraadpleegd 14 juni).

⁶⁹ Reichgelt, ‘Nieuw-Guinees verzet’.

⁷⁰ Ibidem.

Het artikel van Reichgelt is gebaseerd op haar afstudeeronderzoek naar ‘de rol van kleding in het beschavingsoffensief van de missie op Nederlands-Nieuw-Guinea’.⁷¹ Hierin laat zij praktijken omtrent kleding zien. Kleding was voor de missionarissen erg belangrijk, door middel van kleding probeerden zij namelijk de inheemse bevolking te ‘civiliseren’.⁷² Het civiliseren vond plaats door het inzetten van kinderen. Uiterlijke kenmerken werden verbonden aan hoe geciviliseerd een mens was. Alleen in dit geval was niet de kleding ‘het probleem’, maar de verbondenheid met diens cultuur.⁷³ Via kleding werd de cultuur van de inheemse bevolking of die van de kolonisatoren gerepresenteerd. Kleding diende als een markeerder van cultuur. Volgens de missionarissen was kleding van cruciaal belang in het handhaven van de koloniale identiteit en het nastreven van koloniale beschaving.⁷⁴ Door het laten dragen van westerse kleding vond er een soort toe-eigening plaats. Hiervoor moesten volwassenen van de inheemse bevolking via uiterlijke kenmerken laten zien dat zij zich hadden losgemaakt van hun inheemse sociale en culturele identiteit.⁷⁵

Historica Judith Becker legt dit uit in ‘Liberated by Christ: Evangelical Missionaries and Slavery in Nineteenth-Century South India’ aan de hand van negentiende-eeuwse India. Dit artikel is een onderdeel uit een bundel over *contact zones*. Via bronnenonderzoek op het Duitse zendingstijdschrift de *Heidenbote* en geschreven brieven heeft ze de retoriek over begrippen, zoals slavernij, bevrijding en vrijheid bestudeerd.⁷⁶ Met deze retoriek heeft zij geprobeerd te achter halen hoe de missie in India was veranderd door invloed van interactie in *contact zones*.

Op dit soort momenten vonden er ontmoetingen plaats tussen de inheemse bevolking en de kolonisatoren. Om interculturele ontmoetingen beter te kunnen begrijpen en beschrijven zijn er een aantal concepten ontwikkeld. *Contact zone* van de literatuurwetenschapper Mary Louise

⁷¹ Marleen Reichgelt, *Marind children through the lens of the Missionaries of the Sacred Heart: Missionary photography on Netherlands New Guinea, 1906-1935* (Research masterscriptie Historical Studies, Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2016).

⁷² Reichgelt, *Marind children* 106; Ook hier zal ik het woord ‘civiliseren’ enkel deze keer tussen aanhalingstekens zetten.

⁷³ Ibidem, 107.

⁷⁴ Ibidem, 108.

⁷⁵ Judith Becker, ‘Liberated by Christ: Evangelical Missionaries and Slavery in Nineteenth-Century South India’, in: Judith Becker ed., *European Missions in Contact Zones: Transformation through Interaction in a (Post-)Colonial World*, 65-86.

⁷⁶ Becker, ‘Liberated by Christ’, 66.

Pratt is daar een van.⁷⁷ Hiermee refereert ze naar een ruimte waarin imperiale ontmoeten plaatsvonden. Mensen met verschillende geografische en culturele achtergronden kwamen hier samen en hier vloeide relaties uit voort die bijna altijd gepaard gingen met dwang, ongelijkheid en conflict.⁷⁸ Het concept *contact zone* laat zien dat de subjecten met die verschillende achtergronden ook aanwezig waren. Wanneer er vanuit het perspectief van contact gekeken wordt, zie je dat de subjecten verweven waren in relaties en daardoor kun je eigenlijk niet meer spreken van aparte eenheden, maar juist van interactie en het vormen van begrip en praktijken.⁷⁹

Ook *third space* (*space of interaction*) van literatuurwetenschapper en postkoloniale denker Homi Bhabha is ook een belangrijk concept. Dit is een ruimte waarin de gekoloniseerde en de kolonisatoren elkaar ontmoetten. De ene *space* is voor de gekoloniseerde en de tweede voor de kolonisator en in de ruimte daartussen ontmoetten ze elkaar.⁸⁰ Becker heeft echter lichte kritiek op de twee concepten van Bhabha en Pratt. Zij vindt dat deze vooral de aandacht leggen op de uitwerkingen van de ontmoetingen en dat daarom deze concepten moeilijk te hanteren zijn wanneer het gaat over missionarissen en kolonisatoren.⁸¹

In de ontmoetingen die plaatsvonden werd de inheemse bevolking overheerst door de Europeanen. Reichgelt heeft laten zien dat kleding een manier was om macht over de inheemse bevolking te vergaren en Derksen laat dat zien met goeroes. Naast kleding en goeroes was ook educatie een manier om macht over de inheemse bevolking te kunnen verkrijgen. In het voorwoord geschreven door Sarah de Leeuw, gespecialiseerd in het onderzoek doen naar gemarginaliseerde groepen en gebieden en Margo Greenwood professor in *First Nations Studies Program* laten zij zien dat missionarissen kinderen gebruikten als *tools* in het beschavingsoffensief.⁸² In het onderzoek van Reichgelt komt ook naar voren dat missionarissen kinderen inzetten.⁸³ *Tools* zijn middelen die door de westerse kolonisatoren werden ingezet om over de inheemse bevolking te kunnen heersen. Kinderen waren het meest geschikt hiervoor,

⁷⁷ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Studies in Travel Writing and Transculturation* (London/New York 2008).

⁷⁸ Pratt, *Imperial Eyes*, 8.

⁷⁹ Ibidem, 8.

⁸⁰ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (London/New York 1994).

⁸¹ Judith Becker, 'Introduction: European Missions in Contact Zones., Transformation Through Interaction in a (Post-)Colonial World' in: Judith Becker ed., *European Missions in Contact Zones: Transformation through Interaction in a (Post-)Colonial World*, 7-24.

⁸² Sarah de Leeuw en Margo Greenwood, 'Foreword History Lessons: What Empire Education, and Indigenous Childhoods Teaches Us' in *Empire Education, and Indigenous Childhoods* (Oxford 2014) XV-XXII.

⁸³ Reichgelt, *Marind children*, 108.

omdat zij nog onschuldig en kneedbaar zijn en zich snel kunnen aanpassen.⁸⁴ Ook in het artikel van historicus William G. Clarence-Smith blijkt dat kinderen uitermate geschikt waren om in te zetten bij het civiliseren van de inheemse bevolking.⁸⁵ Volwassen waren volgens de missionarissen al te ver ‘verwilderd’ om goede christenen te kunnen worden en daarom richtte de missie zich vooral op kinderen.⁸⁶ Ook wanneer het ging over heersen door middel van educatie lag de aandacht op kinderen.⁸⁷ Door naar educatie te kijken zie je dat er een vorm van sociale en pedagogische macht wordt uitgeoefend over de gekoloniseerde mensen.⁸⁸ Via het onderwijzen van kinderen werd de lokale bevolking een stapje dichterbij de bekering gebracht.⁸⁹

⁸⁴ Ibidem, 106.

⁸⁵ William G. Clarence-Smith, ‘The Redemption of Child Slaves by Christian Missionaries in Central Africa, 1878–1914’, in: Gwyn Campbell, Suzanne Miers en Joseph C. Miller, *Child Slaves in the Modern World* (Ohio 2011) 173-190.

⁸⁶ Clarence-Smith, ‘The Redemption of Child Slaves’, 178.

⁸⁷ Helen May, Bajit Kaur en Larry Prochner eds., ‘Introduction’, in: *Empire, Education, and Indigenous Childhoods* (Oxford 2014) 1-19.

⁸⁸ De Leeuw en Greenwood, ‘Foreword History Lessons’, XV.

⁸⁹ May e.a., ‘Introduction’, 1-19.

De eeuwige sneeuw

Expedities in Nederlands-Nieuw-Guinea

De informatie die ik heb kunnen vinden over deze expeditie en over de betrokken mensen komen uit twee verschillende werken: het boek *Oceania at the Tropenmuseum* door David van Duuren e.a. en het boek *Race to the snow: Photography and the exploration of Dutch New Guinea, 1907-1936*. In *Oceania at the Tropenmuseum* wordt historische informatie gegeven over hoe Nieuw-Guinea in kaart was gebracht door de exploratietochten die hadden plaatsgevonden aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Veel van de objecten die tijdens de tochten zijn afgenomen van de inheemse bevolking zijn nu terug te vinden in het Tropenmuseum in Amsterdam. Enkel in de inleiding lijkt de stem van de inheemse bevolking te zijn gehoord. Daar wordt beschreven dat veel objecten in het Tropenmuseum met bloed, zweet en tranen zijn afgenomen van de inheemse bevolking. De rest van het boek lijkt vooral de expedities en hun ‘winsten’ te belichten, waarbij ze duidelijk de gruwelen en de stem van de inheemse bevolking vergeten. Ook in het boek *Race to the snow* lijkt er extra ruimte vrijgemaakt te zijn om de expeditieleiders en hun daden weer te geven.⁹⁰

In het zuidwesten van de Grote Oceaan ligt het eiland Nieuw-Guinea. Het eiland is in twee gebieden opgedeeld: Papoea (provincie van Indonesië) ten westen en het onafhankelijke Papoea-Nieuw-Guinea in het oosten. Aan het einde van de negentiende eeuw behoorde het westelijke deel van dit eiland tot de buitengewesten van Nederlands-Indië en waren enkel de kustgebieden in kaart gebracht.⁹¹ De Europeanen waren hier niet tevreden mee en besloten dat het binnenland opengebroken moest worden en alles in kaart gebracht moest worden. Het openbreken werd gedaan op aanraden van Hendrik Colijn, militair adviseur van Batavia (tegenwoordig Jakarta). In de periode van 1907 tot 1915 werden drie exploratie detachementen opgezet, een voor het noorden in 1907, een tweede voor het zuiden in 1909 en een derde voor

⁹⁰ Hier ben ik zelf eerst ook ingetrapt, maar heb er voor gekozen om maar een enkele keer de Europese mannen te introduceren en verder niet in te gaan op hun leven buiten de expeditie. Zij zijn niet het middelpunt van dit onderzoek; Chris Ballard, Steven Vink, Anton Ploeg, *Race to the Snow: Photography and the exploration of Dutch New Guinea, 1907-1936* (Amsterdam 2001); David van Duuren, *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011)

⁹¹ David van Duuren, *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011) 47.

het westen in 1910. Deze detachementen bestonden onder andere uit dwangarbeiders en zijn vermoedelijke gefinancierd door de overheid.⁹² Bij het voltooien van deze drie militaire expedities in 1915 was elke plaats die ooit onbekend was in Nederlands-Nieuw-Guinea in kaart gebracht. Onbekende Papoeavolkeren zijn ontmoet en meer dan 8500 etnografische objecten zijn afgepakt, om later bezichtigd te kunnen worden in Nederlandse etnografiemusea.

In dezelfde periode waren er ook drie wetenschappelijke exploratietochten gaande op het eiland. Alle drie de expedities waren gezamenlijk georganiseerd door drie instanties: het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), de Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën (Treubmaatschappij) en het Indisch Comité voor Wetenschappelijke Onderzoekingen (Indisch Comité).⁹³ De eerste twee expedities vonden plaats onder leiding van Hendrikus Albertus Lorentz en de derde tocht onder leiding van Alphons Franssen Herderschee (1872-1932). In dit onderzoek is enkel de Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie van 1909 tot 1910 onderzocht.

De Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie 1909-1910

De Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie was een op wetenschap georiënteerde expeditie. Ondanks het wetenschappelijke karakter was het primaire doel van de expeditie het bereiken van de eeuwige sneeuw van de Wilhelminatop. Deze berg, die vandaag de dag Puncak Trikora wordt genoemd, is 4750 meter en is een van hoogste bergen in de provincie Papoea. Tijdens de Eerste Zuid Nieuw-Guinea Expeditie in 1907, die ook plaatsvond onder leiding van Lorentz, had de expeditie de eeuwige sneeuw niet bereikt. Daarnaast was er sprake van toenemende concurrentie tussen de Nederlandse en Engelse expeditieleiders, waardoor de urgentie voor het bereiken van de sneeuwvlaktes in de tweede expeditie nog meer toenam.⁹⁴

Zoals eerder beschreven, was de leider van deze expeditie H.A. Lorentz. Jan Willem van Nouhuys (1869-1963) was mee als geoloog, topograaf en meteoroloog. Hij had ook de Eerste Zuid Nieuw-Guinea Expeditie bijgewoond. Daarnaast was L.I.A.M. von Römer (1873-

⁹² Van Duuren, *Oceania*, 51.

⁹³ Van Duuren, *Oceania*, 47.

⁹⁴ Ballard e.a., *Race to the snow*, 13.

1965) mee als arts, botanist en antropoloog. In de literatuur verschijnt hij ook onder de naam L.S.A.M. (Lucien Sophie Albert Marie) von Römer.⁹⁵ Tevens als arts was Raden Jaarman Soemintral Zeerban aanwezig. In het dagboek van Lorentz wordt hij aangeduid als Jaarman en ontbreekt verdere informatie over hem. De expeditie had ook een militair detachement dat bestond uit 42 soldaten, waar D. Habbema als luitenant het bevel over voerde. Extra informatie, zoals zijn geboorte- en sterfdatum heb ik niet kunnen vinden. Naast deze mannen bestond de expeditie ook uit een medisch assistent, een medewerker van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, 87 Dajakse dragers afkomstig uit Borneo, een aantal Maleise dragers en 20 dwangarbeiders.⁹⁶

In *Race to the snow* wordt er één groep gemaakt van 87 Dajakse komaf, maar uit het dagboek blijkt dat niet iedereen Dajaks was. In de expeditie had je verschillende groepen zoals, Kenja's, Kajans en Soendanezen. Lorentz had vanuit het 66 Kajans en vijf Maleisiërs voor de expeditie geworven uit Pontianak uit de Wester-Afdeeling. Luitenant Habbema had uit de Ooster-Afdeeling van Borneo 16 Kenja's zo ver gekregen. Daarnaast had Lorentz nog acht Soendanezen uit Buitenzorg gevonden die mee wilde of moesten voor de expeditie.⁹⁷

Ook de dwangarbeiders worden in *Race to the snow* tot één groep gemaakt en verder wordt niet op hun etniciteit ingegaan, maar uit het dagboek blijkt dat de dwangarbeiders voor een deel uit Soendanezen bestaan.⁹⁸ De cijfers in de verschillende bronnen lopen heel erg uiteen en soms worden verschillende etnische groepen onder één etniciteit of beroep geschaard, waardoor de aantallen moeilijk te achterhalen zijn. Daarnaast is Lorentz ook niet duidelijk over welke etnische groepen mee zijn op de expeditie. Veel dingen zijn voor hem vanzelfsprekend, waardoor hij veel niet benoemt en daarnaast denk ik dat het voor hem niet altijd even belangrijk was om te weten waar zijn 'helpers' vandaan kwamen. Het is daarom voor mij soms lastig om te begrijpen wie er werd bedoeld wanneer hij 'wij' schrijft.

⁹⁵ Collectiedatabase van Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, foto en informatie over L.S.A.M./L.I.A.M von Römer http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=225769

⁹⁶ Ballard e.a., *Race to the snow*, 19.

⁹⁷ Hendrikus Albertus Lorentz, *Zwarte Menschen, witte bergen: verhaal van den tocht naar het Sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea* (Leiden 1913), 4.

⁹⁸ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 30 september 1909.

Figuur 1 Het expeditieschip de 'Arend' op de Noord Rivier genomen door J.W. van Nouhuys.

Lorentz en zijn bemanning vertrokken in maart 1909 vanaf Batavia richting het sneeuwgebergte met het vaartuig 'de Arend', vergezeld door 'de Valk'. In september bereikten zij 'Bivak-eiland' en sloegen daar kamp op. Vermoedelijk bleven Lorentz en de witte mannen op het schip, terwijl de rest van de bemanning in tenten op de bivak sliepen.⁹⁹ Dit werd hun thuisbasis. Vanaf hier begon de aanloop naar het kamp Alkmaar. Het begin van de route was hetzelfde als bij de vorige expeditie. Lorentz, Van Nouhuys en vijf Dajaks trokken over land verder richting Wilhelminatop. Op 8 november 1909 bereikten zij de sneeuw die op een hoogte van 4461 meter lag. Het doel van de expeditie was behaald en de mannen draaiden zich om, om weer af te dalen zonder dat zij de top hadden beklommen.¹⁰⁰ Tijdens de afdaling struikelde Lorentz, brak daarbij een rib en raakte gewond. Door de verwondingen van Lorentz konden zij niet verder en werd Lorentz gedwongen om een nacht op het ijs door te brengen. In deze nacht overleed een van de Dajaks aan de gevolgen van onderkoeling en vervolgens stierven twee Dajaks tijdens de terugtocht door uitputting. Met drie man minder kwam Lorentz 68 dagen later terug op kamp Alkmaar.¹⁰¹

⁹⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909.

¹⁰⁰ Van Duuren, *Oceania*, 69

¹⁰¹ Ibidem, 69; Ik heb het dagboek niet helemaal kunnen uitlezen, daarom weet ik niet precies hoe het afloopt. Dit is alles wat ik uit de literatuur heb kunnen halen.

Hoofd- en deelvragen

Informatie over omgang met voedsel in expedities ben ik in mijn literatuuronderzoek niet tegengekomen. De teksten van Protschky en Captain komen bij mijn onderzoek in de buurt, maar dekken de lading niet helemaal. In hun werk worden sociale regels die verbonden zijn aan het eten van een bepaald type voedsel en de invloed daarvan op de culturele identiteiten van de Nederlandse kolonisten weergegeven. Protschky en Captain kijken alleen niet naar de *agency* van de inheemse bevolking. Zij nemen de ervaringen van de inheemse bevolking niet mee in hun onderzoek. De inheemse bevolking heeft geen of nauwelijks een rol in hun onderzoek.

Al snel kwam ik erachter dat voedsel zich bevindt in een netwerk en daarom niet als een losstaand iets bekeken kan worden. Tijdens het lezen van het dagboek vond ik meer bewijzen dat voedsel in relatie tot andere dingen en mensen stond. In deze relaties is er sprake van etnische ongelijkheid. Daarom wil ik in mijn onderzoeksvraag ook de relatie tussen de mensen met betrekking tot omgang met voedsel tijdens de expeditie laten zien. Mijn vraagstelling heeft de volgende vorm gekregen:

‘Hoe vormt omgang met voedsel verbintenissen en scheidslijnen tussen de verschillende etnische groepen in de Tweede Zuid-Nieuw-Guinea Expeditie van 1909-1910 in toenmalig Nederlands-Nieuw-Guinea?’

Met deze vraag wil ik een bijdrage leveren aan het bijstellen van de verhalen over Nederlandse expedities in de koloniale tijd. Daarnaast denk ik dat deze vraag relevant is, omdat je nieuwe dingen ziet zodra je op nog niet onderzochte praktijken focust. Zo is wordt er andere informatie gegeven dan wanneer je het leven van de Nederlandse expeditieleiders volgt.¹⁰²

¹⁰² Driver, ‘Intermediaries’ 12; Derksen, ‘Local Intermediaries?’, 142.

Met behulp van de volgende drie deelvragen hoop ik mijn hoofdvraag te kunnen beantwoorden:

- *Hoe verliep het transport, de distributie en de opslag van het voedsel?*
- *Hoe werd het voedsel geproduceerd, bereid en opgegeten?*
- *Wie waren er betrokken bij handelingen omtrent voedsel?*

Mijn eerste deelvraag beantwoord ik in het hoofdstuk 'Logistiek', de tweede in het hoofdstuk 'Katjang idjoe met rijst' en mijn derde deelvraag in het hoofdstuk 'Verbintenissen en scheidslijnen'. Hierin zal ik tevens antwoord geven op mijn hoofdvraag, omdat wie er betrokken waren bij handelingen omtrent voedsel ook de scheidslijnen en verbintenissen in de expeditie aangeeft.

Bronnen en methode

De bron waar ik dit onderzoek op baseer is het dagboek van Lorentz dat hij tijdens de Tweede Zuid-Nieuw-Guinea expeditie heeft geschreven. Hij begon met schrijven op 19 november 1908 en eindigt 11 januari 1910. Het dagboek is afkomstig uit het archiefstuk van De tweede expeditie, 1909-1910 in het archief van Lorentz, dat zich bevindt in het Nationaal Archief in Den Haag.¹⁰³ Ook maak ik een enkele keer gebruik van het boek *Zwarte mensen, witte bergen* geschreven door Lorentz. Het boek is te vinden in de universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen.¹⁰⁴ Ondanks de dubieuze titel is het boek in 2005 opnieuw uitgegeven en heeft het een plek gekregen in de reisliteratuur.¹⁰⁵

Het dagboek van Lorentz is handgeschreven, waardoor het lezen daarvan veel tijd in beslag had genomen. Ik ben veel aan het puzzelen geweest, omdat het handschrift niet altijd even goed te lezen was. Het lezen van het dagboek had meer tijd in beslag genomen dan ik eerder had gedacht. Lorentz schrijft in zijn dagboek vaak ‘de overkant’, ‘beneden’ of ‘het eiland’.¹⁰⁶ Dit zijn grenzen die hij trekt vanuit zijn perspectief. Hij beschrijft dat vanaf de boot, vermoedelijk ‘de Arend’, waarop hij slaapt en eet. Hij maakt geografische verschillen en deze verbindt hij aan de personen, want de Dajaks, de Kajans, de Kenja’s, de Soendanezen, de Maleisiërs en andere mensen verbleven aan de overkant van de boot. Zij hadden daar een eigen nederzetting gemaakt.¹⁰⁷ Hij maakt zichzelf en de boot het middelpunt en dat is zijn referentie kader.

¹⁰³ Nationaal Archief, Archief van mr. Dr. H.A. Lorentz [levensjaren 1871-1944], 1902-1915; T.A.N. Lorentz, 1848-1890; Nieuw-Guinea Expeditie 1905-1914, 2.21.183.51, inv.nr. 44, Dagboek bijgehouden tijdens de tweede expeditie, 1909 november 18 – 1910 januari 11; pag. 377-609.

¹⁰⁴ H.A. Lorentz, *Zwarte Menschen, witte bergen: verhaal van den tocht naar het Sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea* (Leiden, 1913).

¹⁰⁵ Bol.com – De heruitgegeven versie van het boek *Zwarte mensen, witte bergen*
<https://www.bol.com/nl/p/zwarte-mensen-witte-bergen/1001004002382726/>

¹⁰⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 23 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 4 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 23 september 1909.

¹⁰⁷ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909.

In het dagboek ben ik op zoek gegaan naar elk klein dingetje dat over eten werd geschreven en heb ik alles over voedsel eruit gehaald. Relevante delen heb ik getranscribeerd. Terwijl ik dat deed viel me op dat er als vanzelf verschillende categorieën ontstonden. Op deze categorieën heb ik mijn deelvragen gebaseerd. Ik heb me als het ware laten leiden door wat er uit het dagboek naar voren kwam. Deze methode wordt ook wel *Grounded Theory* genoemd en wordt veel gebruikt in de sociale wetenschappen en andere disciplines, zoals verplegingswetenschap en gezondheidswetenschap.¹⁰⁸ Met deze theorie verzamel je kwalitatieve data waarin je onder andere richt op het ontwikkelen van concepten en categorieën die tijdens de data-analyse en reflectie worden ontdekt.¹⁰⁹ Vanuit de logica van de tekst vindt er een ordening plaats.

Soms was het lastig om te begrijpen wat er in het dagboek stond. Er miste veel context en waardoor het vaak niet duidelijk was waar het precies over ging. Ook kwamen er veel namen van planten en dieren in voor die mij onbekend waren. Deze heb ik allemaal opgezocht, op een rijtje gezet en vervolgens een overzichtelijke lijst van gemaakt met foto's om een beeld te kunnen vormen.

De methode die ik gebruik heet *reading against the grain*. Deze methode past Maaïke Derksen ook toe in haar onderzoek naar goeroes.¹¹⁰ In haar artikel 'Local intermediaries? The missioning and governing of colonial subjects in South Dutch New Guinea 1920 – 1942' toont ze de *agency* van intermediairs waarmee de missionarissen van de Missionarissen van het Heilig Hart (MSC) de inheemse bevolking konden ontmoeten. Reichgelt en Derksen doen naar dezelfde periode en plaats onderzoek. Zoals vermeld in mijn SQ zijn de bronnen over die periode schaars en voornamelijk door de missionarissen opgesteld. Om toch de *agency* van de inheemse bevolking te kunnen tonen, leest Derksen de bronnen op een andere manier dan waarvoor ze bedoeld zijn. Zij gaat op zoek naar kleine stukjes informatie om een volledig onderzoek te kunnen doen. Ook ik heb door fragmenten bij elkaar te sprokkelen geprobeerd praktijken te reconstrueren. Door op voedsel te focussen hoop ik de *agency* van de inheemse

¹⁰⁸ Fijgie de Boer, 'De Grounded Theory Approach: een update', *Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek* 16:1 (2011) https://www.tijdschriftkwalon.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/KW-16-1-25/De-Grounded-Theory-Approach-een-update (geraadpleegd 7 juli 2017).

¹⁰⁹ Fijgie de Boer, 'De Grounded Theory Approach: een update', *Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek* 16:1 (2011) https://www.tijdschriftkwalon.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/KW-16-1-25/De-Grounded-Theory-Approach-een-update (geraadpleegd 7 juli 2017).

¹¹⁰ Maaïke Derksen, 'Local intermediaries? The missioning and governing of colonial subjects in South Dutch New Guinea 1920 – 1942', *The Journal of Pacific History* 51:2 (2016) 111-142.

bevolking te kunnen laten zien. Ik denk dit door voedsel te kunnen vinden, omdat voedsel een levensbehoefte is en niet alleen aan Lorentz en de mannen voorbehouden is. Iedereen in expedities was afhankelijk van elkaar, maar zij zijn ook allen afhankelijk van het voedsel dat gegeten werd.

Ik ben me ervan bewust dat dit onderzoek nog in de kinderschoenen staat; zoals ik al eerder schreef is dit een experiment en zal dit werkstuk daarom voor een groot deel een beschrijvend karakter hebben. In het archief van Lorentz ligt nog veel meer, zoals kasboeken over voorradige en verbruikte levensmiddelen voor de ‘koelies’ en ingekomen brieven over voedselvoorraden van een Dajakker Tigung Aging.¹¹¹ Wie deze persoon is, is mij niet bekend, maar al deze bronnen bevatten denk ik waardevolle informatie voor verder onderzoek.

¹¹¹ Koelies waren ongeschoolde contract arbeiders. Ik ben me ervan bewust dat de term ‘koelies’ negatief beladen is, maar het is mij niet gelukt om een ander woord voor in de plaats te gebruiken. Om de tekst leesbaar te houden zal ik ‘koelies’ voortaan zonder aanhalingstekens schrijven.

Logistiek

In dit hoofdstuk probeer ik een beeld te vormen over het transport, distributie van het voedsel en wat voor werking dit had op de machtsstructuren binnen de expeditie.

Transport

In maart 1909 vertrok de expeditie met de vaartuigen ‘de Arend’ en ‘de Valk’ vanaf Batavia richting Soerabaja.¹¹² Daar werden zij voorzien van voorraden die waren geleverd door de intendance van Soerabaja.¹¹³ Dit was de bevoorradingsdienst van de Koninklijke Landmacht, later heeft het de naam Bevoorrading & Transport gekregen. Ik bespreek het transport van Bivak-eiland naar kamp Alkmaar tot Hellwiggebergte.

Vanaf Batavia kwam de expeditie aan op Bivak-eiland en hier begonnen de eerste voorbereidingen. Het eerste wat gedaan moest worden was de voorraad op kamp Alkmaar krijgen.¹¹⁴ Luitenant Habbema kreeg hier de controle over. Om het voedsel te kunnen verplaatsten werden prauwen gemaakt.¹¹⁵ Naast ‘de Arend’ en ‘de Valk’ vond het transport van voedsel dus ook plaats via prauwen.¹¹⁶ Ook al had Habbema controle over het transport, op momenten dat er voedsel verplaatst werd, gebeurde dit altijd in overleg met Lorentz, de expeditieleider. Habbema ging heen en weer tussen Bivak-eiland en kamp Alkmaar en bracht zo het voedsel via prauwen in etappes naar kamp Alkmaar. Het konvooi van vaartuigen bestond uit prauwen, stoomsloepen en barkassen, ook een soort vaartuig.¹¹⁷ Wanneer het transport niet via het water kon plaatsvinden, werd het verplaatst door middel van dragers. De expeditie was afhankelijk van de dragers. Zij vervoerden immers het voedsel.

De eerste keer dat Habbema vertrok, nam hij zes soldaten en vier dwangarbeiders mee. Het is niet duidelijk of deze mensen alleen mee gingen om te helpen met uitladen of daar

¹¹² In mijn tekst houd ik de spelling van steden van toen aan. In de tijd dat Indonesië onder het bewind van Nederland stond heette deze stad Batavia tegenwoordig heet de stad Jakarta.

¹¹³ Tegenwoordig wordt het gespeld als Surabaya; Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 8.

¹¹⁴ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 8 en 26.

¹¹⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹¹⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹¹⁷ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 17 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 20 september 1909.

Figuur 2 Een deel van 'Overzichtskaart van het terrein der expedities naar centraal Nieuw-Guinea 1907en 1909 o.l.v Lorentz. Opgenomen en in kaart gebracht door Van Nouhuys.' Onderaan de kaart zie je Bivak-eiland liggen.

achterbleven om verder werk te verrichten. De stoomsloep vertrok vanaf Bivak-eiland via de Noord-Rivier naar Regen-eiland.¹¹⁸ Dit gebeurde vaak rond half acht 's ochtends. Regen-eiland was het eindpunt voor de stoomsloep. De stoomsloep kon niet verder vanaf hier, omdat die waarschijnlijk te groot was. 'De Arend' bleef vermoedelijk op Bivak-eiland liggen, omdat het te groot is om dieper het land in te gaan.

Vanaf hier vond het transport verder plaats via prauwen tot Kamp Alkmaar. Een prauw neemt ongeveer 58 blikken rijst op. De stoomsloep en de prauwen gingen een tijdje heen en weer. Na kamp Alkmaar vertrok Lorentz te voet met Van Nouhuys en 25 dragers naar het Hellwiggebergte. Habbema en Von Römer volgden met de voedselbevoorrading.¹¹⁹ Habbema haalde vermoedelijk Von Römer in. Von Römer liep langzaam achter de groep aan omdat hij botanisch onderzoek verrichte, terwijl Habbema het Hellwiggebergte probeerde te bereiken.¹²⁰

¹¹⁸ Noord-Rivier, later omgedoopt naar Lorentz-Rivier, nu Unir-rivier.

¹¹⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 6 oktober 1909.

¹²⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 6 oktober 1909.

Figuur 3 Dajaks dragers en roeiers tijdens het vervaardigen van een prauw voor het transport van expeditiegoederen van Bivak-eiland naar kamp Alkmaar.

Tijdens de transporten liet Lorentz duidelijk merken dat hij bepaalde mensen niet vertrouwde met het voedsel. Het bleef niet alleen bij het uiten van zijn wantrouwen in het dagboek, maar hij handelde er ook naar. Dat liet hij merken door met het laatste transport mee te gaan, terwijl dat niet hoefde. Hij deed dit alleen maar omdat hij Von Römer en Jaarman niet vertrouwde.¹²¹

Distributie

De grootste distributie vond plaats op Bivak-eiland. Het eerste transport van Soerabaja naar Bivak-eiland had al plaatsgevonden. Voordat het voedsel vervoerd kon worden, moest er geïnventariseerd worden wat er allemaal aanwezig was op Bivak-eiland.¹²² Het papierwerk en denkwerk, zoals inschattingen qua hoeveelheden en hoeveel tijd het in beslag zou nemen verrichtte Lorentz zelf.¹²³ Hierin maakte hij ook een onderscheid in wat voor welke groep was.¹²⁴ Het inladen begon vaak vroeg in de ochtend en nam ook de middag in beslag. Lorentz was altijd betrokken bij het inladen van de goederen.¹²⁵ Hij verloor dit geen moment uit het oog. Waarschijnlijk deed hij dit om zeker te weten hoeveel er was ingeladen, zodat hij dit later ook zou kunnen controleren. Uit het dagboek heb ik niet kunnen vinden dat hij ook de voorraden controleert bij aankomst. Iemand anders deed dat of het werd helemaal niet gedaan, maar waarschijnlijk deed Habbema dit. Het is verder niet duidelijk hoe het inladen precies in zijn werk ging. Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat Lorentz erbij stond en keek hoe de goederen werden ingeladen door de verschillende etnische groepen in de expeditie, omdat Lorentz verantwoordelijk was voor het goed verlopen van het transport.

In zijn dagboek schreef Lorentz ook dat hij, zodra hij wist hoeveel rijst er op Alkmaar was, een beslissing zou maken over hoeveel hij moest bestellen.¹²⁶ Het is mij niet duidelijk vanwaar hij rijst bestelde. Het zou kunnen dat hij dit bij de intendance bestelde. Wanneer de goederen op kamp Alkmaar waren aangekomen, begon Lorentz met het klaarmaken van de voorraden voor de tocht. Ook hier had hij alle controle om ervoor te zorgen dat de juiste

¹²¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹²² NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909.

¹²³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 september 1909.

¹²⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 september 1909.

¹²⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 17 september 1909.

¹²⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 23 september 1909.

hoeveelheden meedingen. Het mocht niet te zwaar te zijn of te weinig. Elke keer, voordat een transport kon plaatsvinden, deed Lorentz de inventarisatie. Vanaf kamp Alkmaar nam Lorentz genoeg mee om het Hellwiggebergte te bereiken. Hij nam voedsel mee voor twaalf à dertien dagen. Dit zijn dertien blikken rijst, twee blikken vis, twee blikken dendeng, een blik katjan idjoe, een blik suiker en een blik petroleum en liet dit dragen door de dragers.¹²⁷ Petroleum werd vermoedelijk gebruikt om het eten mee te koken. Ook hier beschikte Lorentz over de distributie van het voedsel. Hij hield de touwtjes in eigen handen en zat er weer bovenop.

Opslag

De opslag die ik bespreek gaat voornamelijk over de opslag tijdens de reis van Soerabaja naar Bivak-eiland en vanaf daar naar kamp Alkmaar. Voordat de goederen werden opgeslagen, moesten ze verpakt worden. De goederen die werden geleverd door de intendance werden verpakt in petroleumblikken, als het kon in nieuwe blikken en anders werden de petroleum blikken hergebruikt.¹²⁸ De blikken werden met rijst gevuld door het gat waar normaal petroleum uit werd gegoten. Het gat werd met een metalen plaatje dicht gesoldeerd en voorzien van een schroefdop.¹²⁹ Om te voorkomen dat de blikken gingen lekken, mochten deze niet zwaarder wegen dan twintig kilogram.

Het opslaan van de goederen vond plaats onder het alziend oog van Lorentz. De goederen werden vermoedelijk in het beginstadium van de expeditie opgeslagen in het voorruim en wat overbleef in het middenruim. In deze ruimtes kon het soms wat vochtig zijn.¹³⁰ Het is mij niet duidelijk om welk ruim van welk vaartuig het gaat, maar ik denk dat het ‘de Arend’ was omdat Lorentz hierop verbleef.

¹²⁷ Dendeng zijn dunne plakjes gedroogd en gekruid vlees. Katjang Idjoe, ook wel mungbonen genoemd, zijn kleine groene bonen, wanneer je ze laat ontkiemen krijg je taugé.

¹²⁸ De petroleum blikken werden hergebruikt, maar ik weet niet of er in eerste instantie petroleum in zat en ze daarna weer werden gebruikt of dat er andere dingen in werden opgeslagen en daarna hergebruikt.

¹²⁹ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 8.

¹³⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 31 augustus 1909.

Daarnaast werden de verschillende etnische groepen in de expeditie uitbetaald in rijst, waardoor voedsel een economische laag naast dat het een product was dat getransporteerd moest worden.¹³¹ Er was gedurende de expeditie veel trammelant over de uitbetaling. Als eerste begonnen de Kajans hun onvrede over de uitbetalingen te uiten.¹³² Lorentz ging hierover in gesprek met drie hoofden van de Kajans. De Kajans kregen 0,6 kilogram rijst per dag uitbetaald, maar wilden eigenlijk 4,5^e mok per persoon per dag. De hoeveelheden werden dus met een mok bepaald en niet met een weegschaal gewogen. Volgens Lorentz staat 4,5^e mok per persoon gelijk aan 1 kilogram per persoon per dag. Hij kon dit niet accepteren, want het zou de expeditie te duur en de tocht naar het gebergte onmogelijk maken. Lorentz kwam met een tussen weg: zolang het mogelijk was krijgen zij 0,8 kilogram rijst per dag, maar wanneer ze op tocht zouden vertrekken kregen zij 0,6 kilogram. Het verschil zou hen na de expeditie in rijst of in geld worden uitbetaald.¹³³ De hoofden hadden dit met de rest van Kajans besproken en gingen er uiteindelijk mee akkoord.¹³⁴ Hoe het overleg tussen de hoofden en de Kajans is gegaan, is mij niet geheel duidelijk. Lorentz' dagboek geeft hierover geen uitsluitsel. Het voedsel heeft dus een grote waarde; dat is waarschijnlijk ook de reden waarom Lorentz zo strak boven op het voedsel zit. Het was voor de verschillende etnische groepen in de expeditie erg waardevol, omdat dit hun loon en eten tegelijk was. Het is eigenlijk gewoon geld.

Na de onvrede van de Kajans legden de Dajaks het werk neer, omdat zij niet genoeg eten hadden gehad.¹³⁵ De Dajaks probeerden hier voor zichzelf op te komen, maar Lorentz had er helemaal genoeg van. Via een van de hoofden, genaamd Tigang, liet hij weten dat wie klaagde over het voedsel bestraft werd met een boete. Hij gebruikte Tigang als een spreekbuis om een boodschap door te geven. Hij misbruikte dus zijn macht om de Dajaks en daarmee ook de andere groepen de mond te snoeren. Ik denk dat Lorentz op deze manier liet zien dat hij degene was die besliste wat er gebeurde.

Lorentz was telkens bezig om zijn macht te laten gelden. Dat deed hij op verschillende manieren. Hij beheerde het transport, de distributie en de opslag, daarnaast had hij het laatste

¹³¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹³² NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹³³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹³⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 13 september 1909.

¹³⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 september 1909.

woord in de onderhandelingen over uitbetalingen en zette hij mensen in om zijn boodschap door te geven aan de rest van de groep. Door de waarde die aan het voedsel was gegeven tijdens de expeditie, was er een kleine economie ontstaan. Het voedsel diende als betaalmiddel, waardoor het noodzakelijk was om er een systeem omheen te bouwen. De waarde ervan kon dalen of stijgen door de gemoedstoestanden in de expeditie. Wellicht werd rijst ook wel op andere gebieden bij andere activiteiten gebruikt als betaalmiddel, maar voor nu constateer ik het alleen voor deze expeditie.

Door te kijken naar transport, distributie en opslag van voedsel krijgt het voedsel meer de vorm van iets economisch. Het is een product dat verplaatst moet worden en de nadruk ligt hier niet op het eten ervan. Het is een product dat van A naar B moet en omdat iedereen afhankelijk is van voedsel is het van uiterst belang dat het op de juiste manier gebeurt.

Katjang idjoe met rijst

In dit hoofdstuk wil ik laten zien hoe de verschillende etnische groepen in de expeditie hun eten bereidden en opaten. Ook heb ik in dit hoofdstuk de productie van voedsel bijgevoegd. Productie van voedsel loopt een beetje tussen de eerste en tweede deelvraag. Het past goed in het rijtje van transport, distributie en opslag, maar in het dagboek valt de productie vaak samen met de bereiding en het eten daarvan. Om het overzichtelijk te houden heb ik productie van voedsel in mijn tweede deelvraag een apart kopje gegeven die ik hier zal behandelen.

Productie

De intendance van Soerabaja heeft voor de bevoorrading gezorgd, maar dit was niet genoeg. Een deel van maaltijden werden door de verschillende groepen gedurende expeditie zelf geproduceerd. Dit werd op verschillende manieren gedaan.

Een van die manieren was het jagen op wilde dieren. Vooral kroonduiven waren makkelijke prooien. De eerste kroonduif in het dagboek werd door Lorentz geschoten.¹³⁶ Daar bleef het voor hem een beetje bij. Het jagen liet hij liever aan de Dajaks over. Dit was ook wat effectiever, want heel goed schieten kon Lorentz niet of niet meer.¹³⁷ De Dajaks jaagden door middel van gifpijlen en een soort blaasroer. Ze kregen ook beloningen voor de geschoten vogels.¹³⁸ In het

Figuur 4 Een gevangen vis. Foto is genomen tijdens de Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie.

¹³⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 7 september 1909.

¹³⁷ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

¹³⁸ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 oktober 1909.

dagboek wordt er ook als ‘soempitten’ naar gerefereerd.¹³⁹ Het meest geschoten dier in de expeditie is de kroonduif, maar er werd op meer dieren gejaagd. Soms gingen de jagers op zoek naar dieren en soms kwam de groep per toeval een dier tegen dat werd afgeschoten, zoals jaarvogels, kangoeroes en koeskoezen.¹⁴⁰ Een enkele keer werd een slang of een ander dier doodgeslagen en meegenomen.¹⁴¹ Soms werden de dieren geschoten en gevangen gehouden voor het verzamelen van wetenschappelijk informatie, maar dit ging vaker niet dan wel goed en uiteindelijk belandden de dieren in de kookpan.¹⁴²

Naast jagen werden de maaltijden ook door middel van vissen aangevuld. Het was niet altijd even duidelijk of er werd gevist voor het vergaren van wetenschappelijke informatie of om ervan eten. Soms vielen deze twee dingen ook samen. Het vissen werd op twee manieren gedaan. Een daarvan was ‘gewoon’ vissen, maar hoe het precies in zijn werk ging weet ik niet. Vermoedelijk gingen de Dajaks vissen met een speer. De tweede manier was het uitleggen van fuiken.

Het vissen leverde niet altijd genoeg op, waardoor Dajaks later toestemming vroegen aan Lorentz om te gaan vissen.¹⁴³ Lorentz ging vaak mee met de prauwen om te vissen.¹⁴⁴ Het zou kunnen zijn dat door de aanwezigheid van Lorentz er niet genoeg vis werd gevangen door dat hij niet wist hoe te vissen en de Dajaks in de weg zat. Het is mij namelijk niet duidelijk of Lorentz tijdens vistochten daadwerkelijk ging vissen of dat hij in prauw zat en keek hoe de Dajaks vissen ving. In het dagboek schrijft Lorentz vaak over ‘wij’, maar het artikel van Driver blijkt dat expeditieleiders vaak de daden van de andere mensen in de expeditie als hun eigen beschouwden. De inzet en moeite van bijvoorbeeld de Dajaks, Kajans en Kenja’s werd niet gezien.

¹³⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 9 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 oktober 1909.

¹⁴⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 10 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 5 oktober; Koeskoezen zijn kleine buideldieren. Ze leven in bomen en wegen vaak ongeveer twee kilo.

¹⁴¹ 14 oktober 1909

¹⁴² 5 oktober 1909

¹⁴³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 september 1909.

¹⁴⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 4 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 september 1909.

De fuiken leverden aardig wat vis op en soms zaten er ook andere waterdieren tussen, zoals een waterslang die in de avond werd geserveerd.¹⁴⁵ Het controleren van de fuiken werd niet alleen door Lorentz gedaan, soms mochten de Kajans ook de fuiken controleren.¹⁴⁶

Naast jagen en vissen werd er ook door het verbouwen van maïs, lombok en laboe voedsel geproduceerd.¹⁴⁷ Af en toe ging Lorentz langs bij de tuin om te kijken hoe de gewassen groeiden. Op ‘het eiland’ (Bivak-eiland) waren de verschillende groepen druk bezig met het verbouwen van de gewassen. Nadat deze al flink waren gegroeid in ‘de tuin’, zoals er in het dagboek naar werd gerefereerd, namen ze de gewassen mee naar andere plekken. Een deel werd geplant op Regen-eiland en een deel naast de *goedang*, het opslaghek. Dit deden ze om hun productie te vergroten. Naast het verbouwen van gewassen werd er ook sago geklopt. Sago is een meel dat uit het merg van een sagoboom wordt gehaald. Hoe het sago kloppen werkte, wordt mij niet duidelijk uit het dagboek. In de buurt van Bivak-eiland en kamp Alkmaar stonden veel sagobossen, vermoedelijk kaptten de Dajaks en Kajans daar hun sagobomen.¹⁴⁸ Ik vermoed dat andere groepen ook meehielpen met het sago kloppen. Daarnaast werden er ook een zestal varkens gehouden op ‘het eiland’. Waarschijnlijk werden die vetgemest voor de slacht.

¹⁴⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 18 september 1909.

¹⁴⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 15 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 24 september 1909.

¹⁴⁷ 23 september; Lombok zijn rode pepertjes en Laboe wordt ook wel Chayote genoemd. Het is een peervormige groene vrucht met rimpels en komt uit de komkommerfamilie.

¹⁴⁸ Losse kaart uit het boek *Zwarte mensen, witte bergen* laat zien dat in de buurt sagobossen stonden.

Bereiding

Het voedsel werd door verschillende mensen bereid. Er waren verschillende koks aanwezig en de koks deden ook andere dingen dan koken.¹⁴⁹ Zij gingen mee aan wal om daar werk te verrichten, waarschijnlijk ook jagen en vissen. Het eten van Lorentz en de witte mannen werd in een keuken aan boord van de 'Arend' klaargemaakt.¹⁵⁰ Het eten voor de andere groepen werd bereid op het Bivak-eiland, of op een andere locatie. De andere groepen gingen namelijk aan wal en verbleven niet op 'de Arend'.

De Kajans bouwden een eigen nederzetting aan wal. Hier aten zij ook hun eten en waarschijnlijk bereidden ze het ook op hun eigen nederzetting. Ze namen het eten ongekookt mee naar hun eigen nederzetting als ze van de boot afkwamen. In tegenstelling tot het eten van Lorentz en de witte mannen, werd het eten van de verschillende etnische groepen niet op de boot bereid.¹⁵¹ Ik vermoed dat ook de andere groepen het eten ongekookt meenamen.

De Dajaks stonden altijd vroeg op en om vier uur 's nachts werd door een van de Dajaks gekookt.¹⁵² Waarschijnlijk deden ze dit omdat ze overdag andere dingen moesten doen. Zij maakten dan vermoedelijk voor henzelf en ook voor de andere groepen katjan idjoe klaar. De katjan idjoe werd bereid met suiker. Er werd ook rijst voor twaalf uur 's middags klaargemaakt. Dit was de lunch voor verschillende etnische groepen in de expeditie, maar dit weet ik niet zeker, noch weet ik of Lorentz en de witte mannen hier ook van aten. De andere groepen maakten wel hun eigen eten klaar, maar ik weet niet of ze het ook voor de hele dag klaarmaakten.

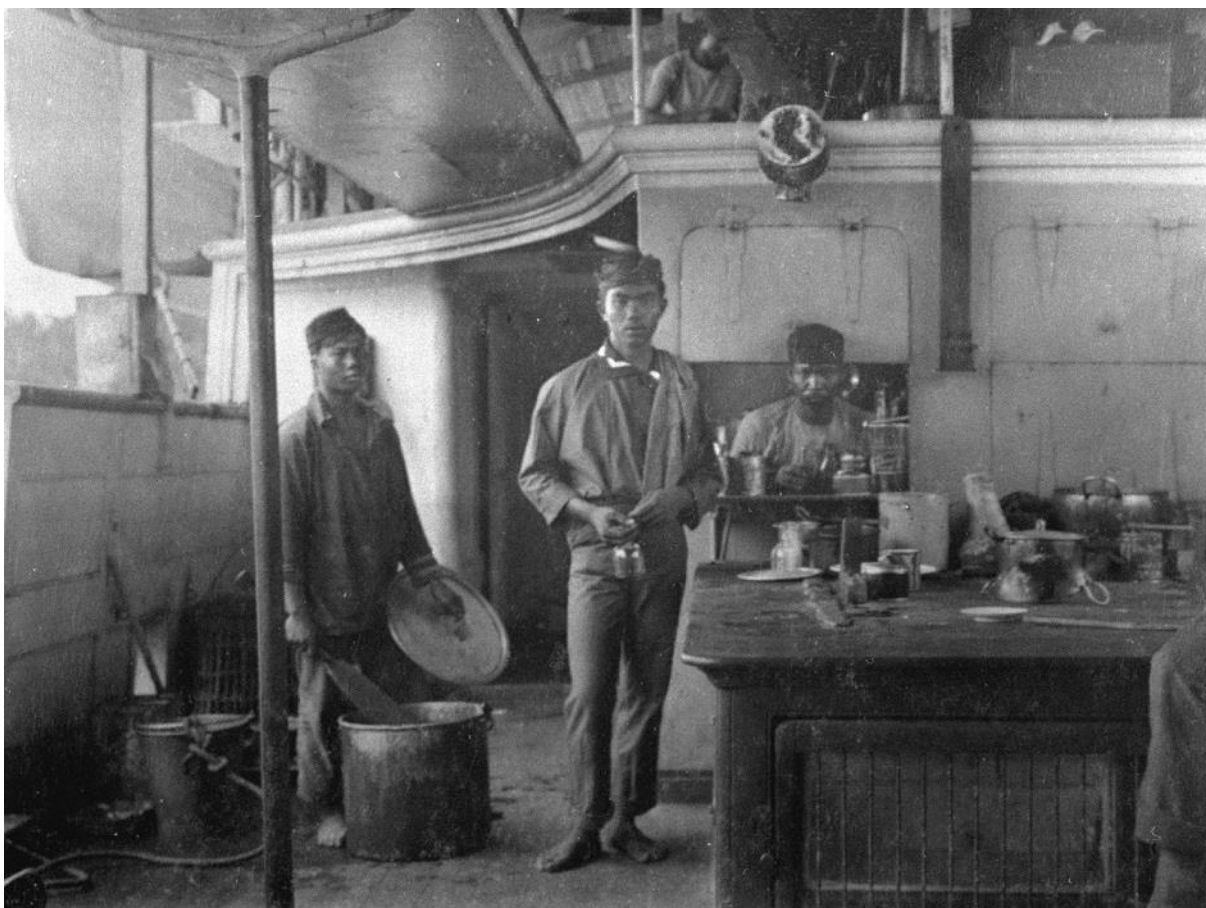
¹⁴⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 22 augustus 1909.

¹⁵⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909;

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9 Foto: Blik in de keuken aan boord Foto van het expeditieschip de 'Arend'; foto is genomen tijdens de Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie. De foto is tevens het voorblad van dit werkstuk.

¹⁵¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909.

¹⁵² NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 8 september 1909.

Figuur 5 Blik in de keuken aan boord van het expeditieschip de 'Arend'

De Dajaks zetten ook warm water op zodat Lorentz en de witte mannen 's ochtends hun koffie konden drinken. Een enkele keer werd er geklaagd door Von Römer dat de koffie niet in een ketel gemaakt kon worden.¹⁵³ Dajaks verzorgden het reservevoedsel voor de grotere tochten.¹⁵⁴ Het reservevoedsel bestond uit beras ketan, een soort kleefrijst. De rijst moest eerst gebrand of geroosterd worden, daarna gestampt en ik vermoed in blikken gedaan om mee te kunnen nemen op de tocht. De informatie over de Dajaks blijkt groot te zijn in tegenstelling tot de informatie over andere etnische groepen. Dat kan vermoedelijk komen doordat Lorentz soms ook andere etnische groepen onder de noemer Dajak brengt, dus van verschillende groepen één groep

¹⁵³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 20 september 1909.

¹⁵⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 18 september 1909.

maakt, maar het kan ook zijn dat de aandacht van Lorentz meer op de Dajaks gericht was dan op de andere etnische groepen of dat de Dajaks meer taken verrichtten.

Het eten van de groepen werd op verschillende manieren bereid. De Kenja's kookten hun eigen rijst en zij wilden hier niet in gestoord worden.¹⁵⁵

Ook de Maleisiërs hadden een eigen kok die het eten voor de hele dag klaarmaakte. Ik vermoed dat de meeste soldaten van Maleise komaf waren en dat deze kok het eten voor de soldaten bereidde. Deze kok maakte dus wel eten voor de hele dag. Het is mij niet duidelijk of anderen er ook van aten, maar ik vermoed van niet. Het eten voor de koelies werd waarschijnlijk niet door de koelies zelf geregeld, maar door de Dajaks.¹⁵⁶ Zij hadden namelijk het zelfde eetpatroon als de Dajaks. 's Ochtends katjang idjoe en rijst voor twaalf uur 's middags.

Het eten voor de witte mannen werd klaargemaakt door het keukenpersoneel.¹⁵⁷ Het eten dat werd gevangen tijdens het vissen en het jagen werd bereid en geserveerd aan hen. Ook hadden zij een aparte leider aangewezen om voor de rijsttafel te zorgen.¹⁵⁸ Wanneer het eten werd geserveerd, verlieten de Dajaks de ruimte en trokken zich beleefd terug.¹⁵⁹

Elke groep had een eigen manier van doen en ze lieten elkaar daarin vrij. Iedereen zorgde voor hun eigen voedsel en at vermoedelijk ook niet samen. Dit laat zien dat op momenten dat er gegeten werd duidelijk scheidingen waren tussen de groepen.

Eten

Het voedsel voor de expeditieleden was geleverd door de firma Tieleman en Dros uit Leiden.¹⁶⁰ Tieleman en Dros was een conservenfabriek van 1877 tot 1955. Het voedsel was verpakt in blikken en volgens Lorentz van zeer goede kwaliteit. Het menu bestond uit 'gemengde kost', wat dit precies inhield weet ik niet. Dit waren hoogstwaarschijnlijk Nederlandse gerechten uit blik. Lorentz schreef namelijk dat hij snert had gegeten. Ik vermoed dat dit uit blik kwam, dat

¹⁵⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 17 september 1909.

¹⁵⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 20 september 1909.

¹⁵⁷ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 22 september 1909.

¹⁵⁸ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 24 september 1909.

¹⁵⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 29 september 1909.

¹⁶⁰ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 8.

in Nederland is gemaakt.¹⁶¹ In het dagboek heb ik niets kunnen terug vinden over het openen van de blikken en het klaarmaken van de inhoud. Dit werd vermoedelijk door het keukenpersoneel gedaan en Lorentz zag dat niet. De blikken die wel worden genoemd in de tekst, zoals in de transport, waren blikken met voedsel voor de dragers en de andere mensen in de expeditie.

De maaltijden waar Lorentz wel over schrijft in zijn dagboek waren de rijsttafels die zij aten.¹⁶² Wat niet erg verrassend is, want uit het stuk van Protschky is gebleken dat rijsttafel door de kolonistoren vaak werd gegeten. Wanneer er iets te vieren viel, zoals een verjaardag, dan werden de maaltijden uitgebreid met lekkere dingen.¹⁶³ Er werd groots uitpakket met champagne en er werd een glas gedronken op de gezondheid van de jarige witte man. De verjaardagen van de anderen werden niet gevierd. Lorentz en de mannen aten altijd aan boord van de 'Arend' en vaak ook op vaste tijdstippen. Elke ochtend kregen ze ontbijt rond zeven uur 's ochtends, om twaalf uur 's middags lunch en rond twee uur 's middags kregen ze ook iets te eten. De tijd van het avondeten heb ik niet kunnen vinden.¹⁶⁴ Het eten aan boord van de 'Arend' en op kamp Alkmaar was uitgebreider dan tijdens de tocht zelf.¹⁶⁵ Dit had daarmee te maken dat ze op de tocht niet zoveel mogelijkheden hadden voor het verkrijgen van extra voedsel en Habbema achter hen aanliep met de bevoorrading. Op kamp Alkmaar werd er veel sago gegeten door Lorentz, maar ook door de rest. Van de gevangen kroonduiven werd soms een sajor gemaakt met palmiet. Of er werden kroonduifbiefstukken of kangoeroebiefstukken gebakken.¹⁶⁶ Sajor is een soepachtig groentegerecht en palmiet is een blad van een jonge sagoboom wat in dit gerecht werd toegevoegd. De lunch bestond uit rijsttafel en in de avond werd er soep gegeten, schrijft Lorentz in het boek *Zwarte mensen, witte bergen*.¹⁶⁷ De rijsttafel zou ik wel kunnen bevestigen, maar de soep ben ik niet ergens duidelijk tegengekomen. Wellicht noemt hij de sajor ook wel soep.

¹⁶¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 14 september 1909.

¹⁶² NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 23 augustus 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 29 augustus 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 24 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 30 september 1909.

¹⁶³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 31 augustus 1909.

¹⁶⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 3 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 8 september 1909.

¹⁶⁵ Lorentz, *Zwarte mensche, witte bergen*, 8.

¹⁶⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 7 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 29 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 5 oktober 1909.

¹⁶⁷ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 9.

Figuur 6 Kroonduiven in kamp Alkmaar.

Het viel mij op dat het gevangen wild en vis vaak door Lorentz en de mannen werd gegeten, maar dat de andere etnische groepen hier ook van aten.¹⁶⁸ Ze deelden dus het gevangen wild en vis. In tegenstelling tot de tekst van Protschky en Captain waar er een duidelijk scheiding bestaat van wat werd gegeten door de kolonisatoren en wat werd gegeten door de inheemse bevolking. De gerechten liepen hier soms door elkaar.

Lorentz kreeg bezoek van ‘de mensen van de Valk’, die af en toe bij hem kwamen eten. Soms ging hij ook bij ‘de mensen van de Valk’ eten.¹⁶⁹ Wie hij hier precies bedoelt, weet ik niet, maar het waren niet de Dajaks, Kajans of Kenja’s. Zij verbleven namelijk aan wal en waren dus mensen van ‘het eiland’ en ‘de overkant’.¹⁷⁰

¹⁶⁸ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 1 september 1909.

¹⁶⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 15 september 1909.

¹⁷⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 16 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 17 september 1909; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 20 september 1909.

In het dagboek werden er bevoorradingsochten en kleine verkenningsochten gemaakt, voordat de grote tocht naar de Wilhelminatop begon. Op deze tochten werden er rustpauzes gehouden om de mensen te laten eten. Lorentz spreekt op dit soort momenten van ‘de mensen’, maar de soldaten schaaft hij niet onder ‘de mensen’. Hij maakt hier onderscheid in wie wel een onderdeel was van de ‘de mensen’ en dus wie bij de groep hoort en wie niet.¹⁷¹

De Kenja’s hadden tegenover de Verlaten Bocht (zie kaart) honderd schildpadeieren gevonden, wanneer Lorentz op die plek arriveerde werden nog tweeduizend eieren gevonden. Blijkbaar hadden de Kenja’s potten mee en de eieren werden ter plekken gekookt en gegeten. Lorentz en Habbema vonden het niet zo lekker, maar de Kenja’s lusten het graag.¹⁷²

¹⁷¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 8 september 1909.

¹⁷² NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 2 oktober 1909.

Het hoofdvoedsel voor de dragers bestond voornamelijk uit rijst met daarbij gezouten vis en dendeng.¹⁷³ De rest van het voedsel staat in tabel 1 weergegeven.

- Rijst 10.000 kg	- Petroleum 360 L
- Bras ketan (kleefrijst) 2000 kg	- Klapperolie 108 L
- Dendeng 1000 kg	- Gedroogd sambal 35 kg
- Vis 2500 kg	- Kerriepoeder 10.5 kg
- Gehakt 120 kg	- Zeep 180 kg
- Rundvlees 120 kg	- Asam (tamarindezuur) 3 blikken
- Koffie 72 kg	- Trasi (kleine visjes of garnalenpasta) 2 blikken
- Zout 102 kg	- Javaanse suiker 2000 kg ¹⁷⁴
- Azijn essence 5 liter	
- Katjang idjoe 4500 kg	

Tabel 1 Meegenomen hoeveelheden vanaf Soerabaja.

Het bovenstaande voedsel was geleverd door de intendance van Soerabaja. Het kwam ook voor dat de Dajaks een varken buit maakten, zodat ze geen vis hoefden te eten.¹⁷⁵ Over het eten van de verschillende etnische groepen heb ik niet meer informatie kunnen vinden. Rijst en katjang idjoe was het voornaamste voedsel en dit werd bijgevuld met wat er werd gevangen. Ook over het gebruik van bestek heb ik niet veel kunnen vinden. Alleen één enkele keer vroeg een van de Dajaks om bestek door het opsteken van drie vingers.¹⁷⁶ Vermoedelijk aten de Dajaks en de andere etnische groepen zonder bestek en wilde deze persoon nu wel met bestek eten. Het lijkt erop dat het eten met bestek iets was dat alleen Lorentz en de witte mannen deden. Dit zou een roldoorbrekend moment kunnen zijn geweest. Eerder werd er met de handen gegeten en daarna met bestek.

¹⁷³ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 7.

¹⁷⁴ Ibidem, 7.

¹⁷⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 26 september 1909.

¹⁷⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 oktober 1909.

In het boek dat Lorentz heeft geschreven, stelt hij dat in de eerste periode 's morgens zelfs brood voor hem en de witte mannen werd gebakken, maar dit duurde niet voort. Het brood werd dan geserveerd met jam of worst. Of ze kregen katjang idjoe met Javaanse suiker of havermout en karnemelk met gort. Ook vermeldt hij dat dat zij bijna dagelijks Australische vruchten op water gegeten hebben.¹⁷⁷ Al deze bovengenoemde dingen heb ik niet uit het dagboek kunnen halen. Het kan zijn dat Lorentz niet alles benoemt in zijn dagboek en het er daarom niet instaat.

¹⁷⁷ Lorentz, *Zwarte mensche, witte bergen*, 8-9,

Verbintenissen en scheidslijnen

In dit hoofdstuk wil ik laten zien wie er allemaal betrokken waren bij welke activiteiten omtrent voedsel en de scheidslijnen en verbintenissen aangeven. Daarmee geef ik ook voor een deel antwoord op mijn hoofdvraag. In de voorgaande hoofdstukken heb ik al een paar rollen belicht die de mensen in de expeditie hadden. Hierdoor zal dit hoofdstuk gedeeltelijk samenvattend van aard zijn. Na deze deelvraag volgt mijn conclusie.

Energie

Het transport van voedsel werd door luitenant Habbema georganiseerd. Zoals ik al eerder schreef hield Lorentz een oogje in het zeil, maar zij waren niet de enige twee die met het transport te maken hadden. Het transport werd vervoerd door dragers. Dit konden Dajaks, Kajans, Kenja's, Soendanezen en Maleisiërs zijn. Ook dwangarbeiders die van Soendanezen of Dajakse afkomst konden zijn hielpen mee. Bij het transport waren de scheidslijnen erg duidelijk. Iedereen had een duidelijk taak waar niet van werd afgeweken en Lorentz hield dit streng in de gaten.

Lorentz hield zich bezig met distributie. Dit kwam vooral door de grote waarde die aan het voedsel was gegeven. Ook hier liet hij de distributie niet aan andere mensen over. Bij het opslaan van voedsel speelt als eerste de intendance van Soerabaja een rol. Zij hebben voordat het op de schepen geladen werd, het voedsel ingepakt in petroleumblikken. Het opslaan van de goederen werd gedaan door de verschillende etnische groepen in de expeditie.

Lorentz was zo streng op de taakverdeling van het transport en distributie, omdat hij de verantwoordelijke was hiervoor. Hij had de taak om ervoor te zorgen dat iedereen genoeg te eten had en dit deed hij op basis van zijn kennis en ervaringen van de vorige expedities. Voordat hij was vertrokken had hij berekend wat voor voeding en in welke verpakkingen er mee moesten op expeditie.¹⁷⁸ Lorentz moest berekenen hoe ver ze met dit voedsel zouden komen.

Wanneer de Kajans en Dajaks om meer rantsoen vroegen ontstond er een disbalans in zijn berekeningen. Hierdoor kon het voedsel opraken en zouden ze zonder hun energietoevoer zitten

¹⁷⁸ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 2.

en daarom zou Lorentz geweigerd kunnen hebben om de Dajaks en de Kajans meer rijst te geven.¹⁷⁹ Wanneer zij namelijk geen voedsel meer hebben kunnen ze niet verder en zouden ze verhongeren.

Het rantsoen moest genoeg zijn voor de mensen om te kunnen overleven. Lorentz had precies uitgerekend hoeveel dat was. Hij heeft voor anderen bepaald wat zij nodig hadden tijdens de expeditie, namelijk: 0,6 kilogram rijst per dag. De Kajans vonden dit niet genoeg omdat het niet voldeed aan hun energiebehoefte, ze bleven namelijk honger hebben.¹⁸⁰ Het voedsel was te weinig om de inspanningen van de etnische groepen tegemoet te komen. Wanneer de krachten van de expeditie niet genoeg te eten kregen legde zij het werk neer en dit zorgde ervoor dat Lorentz niet meer verder kon, want de expeditie leunde op hen. Uiteindelijk moest er een compromis besloten worden en worden de krachten na de expeditie verder uitbetaald, omdat er niet meer rijst was. Hiermee werd voedsel ook de ‘energie’ van de expeditie.

Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Het voedsel kreeg ook twee andere rollen. Deze waren meer economisch van aard. Een daarvan was dat het een product was dat getransporteerd moest worden en het was een betaalmiddel. Iedereen was afhankelijk van het voedsel, daardoor was ook iedereen in de expeditie betrokken bij het voedsel. Lorentz was degene die de andere etnische groepen uitbetaalde in rijst. Onderhandelingen over uitbetalingen besprak hij met drie Kajan hoofden en zij speelden dit weer door naar de rest. Ook de Dajaks waren betrokken en ontevreden over de uitbetalingen. Over de Kenja's heb ik geen teken van onvrede kunnen vinden, maar dat wil niet zeggen dat het er niet was.

Tochtenvoer

Omdat Lorentz vaak schrijft over ‘wij’, is het moeilijk om precies te achterhalen wie er betrokken was bij welke activiteit. Zoals ik al eerder schreef hadden expeditieleiders vaak de neiging om wat anderen deden op te schrijven alsof ze het zelf hadden gedaan. Hopelijk is het duidelijk geworden dat het veel genuanceerder ligt dan dat.

¹⁷⁹ Ik heb mondeling gehoord dat later het voedsel ook op raakt tijdens de expeditie, maar zo ver ben ik helaas niet gekomen.

¹⁸⁰ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 12 september 1909.

Het produceren van voedsel was erg belangrijk, omdat dit voor een deel de voedselvoorziening was. Dit werd op verschillende manieren gedaan. Door jagen, vissen, fuiken uitleggen en verbouwen van voedsel. Het jagen en vissen werd door Dajaks gedaan. Kajans controleerden ook de fuiken. Dit is opmerkelijk omdat bij het transport en de distributie van voedsel Lorentz andere mensen niet toeliet tot het uitoefenen van die taken. Ook wie er in de tuin werkt is niet geheel duidelijk, maar waarschijnlijk zullen dit de Dajaks, Kajans en Kenja's zijn geweest. Het kloppen van sago werd door de Kajans gedaan.

Elke groep had hun eigen kok, die het eten bereidde voor hun eigen groep. De Kajans hadden een eigen nederzetting waar zij hun eigen voedsel klaarmaakte en waar zij soms ook andere werkzaamheden verrichtten. De Dajaks maakten ook hun eigen voedsel klaar en verzorgden vermoedelijk weleens eten voor andere in de expeditie. Dajaks waren ook degenen die het reservevoedsel voor de tocht klaarmaakten. De intendance van Soerabaja zorgen ook voor noodrantsoenen. Ook de Kenja's kookten hun eigen rijst en wilden hierin niet gestoord worden. De Maleisiërs hadden ook een eigen kok. Wie er voor de koelies kookten is mij nog steeds niet duidelijk, maar zoals ik al eerder schreef vermoed ik dat de Dajaks dit deden. In het boek *Zwarte mensen, witte bergen* benoemt Lorentz een duidelijke scheiding tussen dragers en koelies, daarom denk ik niet dat 'koelies' een verzamelnaam was voor alle etnische groepen. Voor hem waren koelies duidelijk minderwaardig in het 'soort personen'.¹⁸¹ Draggers waren gezonde mensen, die gewend waren aan het leven in een oerbos en bestand waren tegen zware tochten, en voor koelies gold dit niet.¹⁸² Het boek is later geschreven dan het dagboek en er is een redactie overheen gegaan. Het kan daarom zijn dat Lorentz tijdens de expeditie niet dat onderscheid maakte, maar ik vermoed van wel.

Ook in Nederland waren ze verbonden met wat er op tafel kwam in Nederlands-Nieuw-Guinea via de Nederlandse firma Tieleman en Dros. Zij verzorgden het voedsel voor de expeditieleden. Ik weet niet of deze firma een afdeling in Nederland-Indië. Het voedsel werd vermoedelijk in Nederland bereid en in blikken gestopt. Dit laat zien dat het voedsel dat zij aten in een groot netwerk bevond dat zelfs een verbintenis met Nederland had. Hiermee werd het moederland verbonden met haar kolonie.

¹⁸¹ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 3.

¹⁸² Ibidem.

Figuur 7 Expeditieleden tijdens een maaltijd aan boord van de 'Arend'.

Voor de expeditieleiders werd ook rijsttafel klaargemaakt. Dit werd gedaan door iemand die daar speciaal voor aangewezen was. Een enkele keer werd er ook rijsttafel klaargemaakt door een Soendaneze dwangarbeider.¹⁸³ Het eten voor Lorentz en de witte mannen werden door koks van andere etniciteit klaargemaakt, maar er werd niet samen gegeten met andere groepen. Het eten van de andere groepen werd niet door iemand van een andere groep gemaakt.¹⁸⁴ Ik vermoed dat er op de tocht wel samen werd gegeten, maar ik heb het dagboek niet helemaal gelezen dus kan hier geen harde uitspraken over doen.

¹⁸³ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 30 september 1909.

¹⁸⁴ Van de koelies is dus nog twijfelachtig.

Ceremonies

Voedsel werd niet alleen gebruikt om de eetbehoeften van de verschillende etnische groepen te vervullen, maar het had ook een rol in verschillende plechtigheden. De ceremoniën werden uitgevoerd door de Dajaks. Bij het binnenvaren van vermoedelijk de Noord-Rivier ging er een pan met water rond, waarmee het voorhoofd werd natgemaakt, vervolgens kwam een van de ouderen naar voren en hield een lange redevoering. Links en recht van schip werden er rijstkorrels in het water gegooid. Dit ritueel werd altijd gedaan wanneer de Dajaks een rivier binnenvoeren.¹⁸⁵

Bij een volgende plechtigheid, die tevens door dezelfde oudere werd begeleid, werd er weer gebruik gemaakt van voedsel. Dit keer gaat het om een offerritueel, dat werd uitgevoerd voor de grote beklimming die te wachten stond. In dit ritueel is er een klein huisje met de opening naar het gebergte gericht, waarbij vanaf een bord rijst richting het gebergte werd gestrooid. Terwijl de oudere dit deed sprak hij zijn plechtigheid uit. Na afloop ging er een bord met drie eieren rond en iedereen die meewilde moest de eieren aanraken. Daarna werden er vier eieren in vieren gespleten en in de grond gepland.¹⁸⁶ De Kenja's en dwangarbeiders deden ook mee, zelfs Lorentz en de witte mannen deden mee, ook al verstonden zij niet wat er werd gezegd. Hier zie je een moment verbintenissen tussen de verschillende etnische groepen.

Er werd ruimte gemaakt voor het uitvoeren van de plechtigheden, behalve dat mochten ook andere etnische groepen meedoen. Hiermee werd er acceptatie getoond en verwelkomden ze elkaar. Ze worden toegelaten in de cultuur van een andere etnische groep.

¹⁸⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 2 september 1909.

¹⁸⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 5 oktober 1909.

Soldaten

De houding van Lorentz tegenover de soldaten is opvallend. In het dagboek is hij zeer negatief over hen. Hij noemt hen imbecielen en klaagt over dat zij nooit wat doen. Dat valt op omdat Lorentz lang niet zo negatief over bijvoorbeeld de Dajaks spreekt.¹⁸⁷ Waar de soldaten vandaan kwamen is niet duidelijk in het boek worden ze enkel aangeduid als ‘inlands’. Tijdens een incident tussen de Dajaks en de soldaten komt deze scheiding die Lorentz had gemaakt duidelijk naar voren. Er is blijkbaar iets voorgevallen tussen de soldaten en Lorentz of tussen de soldaten en de Dajaks. De volgende dag weigeren de soldaten de katjang idjoe van de Dajaks.¹⁸⁸ Lorentz vond de weigering van de katjang idjoe zeer onbeleefd. Toen er rust werd gehouden hadden de soldaten dan ook honger, omdat ze niet genoeg hadden gegeten. Lorentz is hier alleen maar afkeurend over. De volgende dag hadden de soldaten hun gedrag bijgesteld en de katjang wel geaccepteerd, alhoewel hun gedrag ‘nog verre van behoorlijk’ was, volgens Lorentz.¹⁸⁹ Door afkeurende woorden te gebruiken, zoals ‘onbeleefd’ en ‘hun gedrag nog verre van behoorlijk is’ laat Lorentz zien dat er een grens was overschreden. In de bovengenoemde gebeurtenis plaatste hij de Dajaks beter en hoger dan de soldaten. Aan het einde van de eerste dag ging Lorentz zelfs na het eten bij de Dajaks bij het vuur zitten. Terwijl dit overigens omgekeerd ondenkbaar zou zijn. Lorentz categoriseert hier zelf de mensen. De Dajaks werden beter dan de soldaten geacht.

De grens tussen Dajaks en de soldaten wordt in het boek minder sterk geschetst dan door Lorentz. De soldaten worden omschreven als ‘krachtige, jonge mannen’ die met zorg gekozen waren.¹⁹⁰ In het boek worden de conflicten vanzelfsprekend niet benoemd om de expeditie een succes te laten blijken.

Ongeveer hetzelfde komt ook voor in een situatie tussen de Kajans en Maleisiërs. De kok van de Maleisiërs had het eten voor de hele dag opgegeten, waardoor hij in de avond niks meer te eten had. Het antwoord van Lorentz daarop was dat hij dan maar honger moest lijden. Lorentz voegt daar dan nog aan toe dat de ‘ze’, de Maleisiërs, altijd volop rantsoen van de

¹⁸⁷ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 september 1909.

¹⁸⁸ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 8 september 1909.

¹⁸⁹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 9 september 1909.

¹⁹⁰ Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 7.

Kajans hebben genomen en dat ze wel een keer minder mogen hebben.¹⁹¹ Wederom zet hij hier, net zoals bij de Dajaks en de soldaten, de Kajans tegenover de Maleisiërs. Waar Lorentz dit op baseert weet ik niet. Wel sprak Lorentz vol lof over de kunde van de Dajaks en Kajans. Het zouden zulke goede roeiers zijn en bestand tegen vermoeienissen.¹⁹² Het zou kunnen zijn dat hij de kunde en kennis van de Dajaks en Kajans zo bewonderde en daarom de andere groepen, zoals de Maleisiërs en soldaten minderwaardig acht.

¹⁹¹ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 18 september 1909.

¹⁹² Lorentz, *Zwarte mensen, witte bergen*, 3; NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 11 september 1909.

Dieren

Doordat ik mijn focus op voedsel gericht had ben ik erachter gekomen dat dieren een belangrijke rol speelden in de expeditie. Het aantal dieren dat Lorentz in het schip werd gehouden was opmerkelijk. Aan boord had hij een jaarvogel, kroonduiven, een gaviaal, drie schildpadden, een casuarius, een kangoeroe en een dorcopsis met een jong in haar buidel.¹⁹³

Figuur 8 Een Dajak drager met een helmkasuaris op zijn rug aan boord van één van de expeditieschepen.

¹⁹³ Een gaviaal is een krokodilachtig dier met een bijzonder lange snuit en enorme tanden. Dorcopsis wordt ook struikwallaby genoemd en komt uit het geslacht van de kangoeroe, maar is iets kleiner. Casuarius ook wel kasuaris zijn grote loopvogels met een blauwe hals, in deze expeditie ging het waarschijnlijk om een helmkasuaris.

Lorentz was zeer begaan met de dieren. 's Middags ging hij naar de tuin om de varkens ruwe sago te brengen waar ze van smulden, volgens Lorentz. De dorcopsis huppelde op het dek rond en hij gaf haar rijst en melk. Dit was de eerste keer dat ik las dat er melk werd gedronken. Geen enkele keer heb ik gelezen dat de andere groepen melk dronken. Dit werd alleen aan de dieren gegeven.¹⁹⁴ Hij deed erg zijn best om de dorcopsis in leven te houden. Wanneer dit niet lukte vond hij het erg lastig. Na een paar dagen bracht hij 'uit wanhoop' de dorcopsis naar Bivak-eiland, waar zij vermoedelijk snel gevild zou worden.¹⁹⁵ Wanneer het bleek dat het toch iets beter ging met de dorcopsis leek Lorentz erg blij te zijn. Ook de kangoeroe die op het schip verbleef

Figuur 9 Portret van expeditielid J.W. van Nouhuys met een kleine kangoeroe aan boord van de 'Arend'.

kreeg dezelfde zorg als de dorcopsis. De kangoeroe kreeg veel persoonlijke aandacht van Lorentz. Ook zij kreeg melk om te drinken en het ging steeds beter en ze kreeg haveremout, rijst met suiker en groenten om te eten.¹⁹⁶ Andere dieren werden regelmatig geïnspecteerd, omdat hun welzijn belangrijk was voor Lorentz. De dieren werden met veel aandacht verzorgd. De manier van doen van Lorentz steekt sterk af tegen zijn houding naar de verschillende etnische groepen. Ik weet niet hoe ik dit moet interpreteren, maar wilde de lezer dit niet onthouden.

¹⁹⁴ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 20 september 1909.

¹⁹⁵ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 24 september 1909.

¹⁹⁶ NA, *Archief Lorentz*, 2.21.183.51, inv.nr. 44, 21 september 1909.

Conclusie

Voedsel kreeg in deze expeditie verschillende invullingen. Ik zie verschillende praktijken rondom voedsel. In het eerste hoofdstuk was het een product dat getransporteerd moest worden. Iets dat lichamen in beweging hield en waarmee mensen werden betaald. Iets waar een heel logistiek systeem omheen was gebouwd en dat een betaalmiddel werd. Daarnaast zorgde voedsel ook voor energie om de lichamen in leven te houden die het werk deden waar de expeditie op leunde. Weliswaar volgens de calorieënbehoefte die op voorhand door Lorentz was vastgesteld. Lorentz was hier verantwoordelijk voor. De rol die iemand had in de expeditie bepaalde de manier waarop diegene omging met voedsel: als jager of als kok. Soms liepen de rollen ook door elkaar. Een jager kon ook drager zijn.

Door te kijken wie betrokken waren bij handelingen omtrent voedsel werd de hiërarchie in de expeditie duidelijk. Lorentz bepaalde wat er gebeuren moest. Soms delegeerde hij taken door Habbema het vermogen te geven om te handelen in het transport, andere mensen gaf hij deze verantwoordelijkheid niet. Ook wanneer het gaat over het daadwerkelijk eten van voedsel werden er scheidslijnen getrokken. De praktijken hier zijn het jagen, vissen, verbouwen, bereiden en eten.

De verschillende etnische groepen in de expeditie aten voornamelijk rijst met katjang idjoe, terwijl de expeditieleiders voedsel verpakt uit Nederland aten. Dit verschil werd ook etnisch gemaakt. Wanneer de Kenja's schildpadeieren hadden gevonden en deze eten schreef Lorentz dat hij en Habbema dit niet lekker vonden, maar de Kenja's wel. *Hij* vond dat niet lekker, maar *zij* wel.

Wanneer er werd gegeten ontstonden er ook kleine momenten van verbintenissen. De verbintenissen vonden plaats binnen een bepaalde groep. Lorentz en de witte mannen gingen vaak terug naar de boot om daar te eten. Zij trokken zichzelf terug van de rest. Ook andere groepen lieten merken dat wanneer er gegeten werd zij dat liever met hun eigen etnische groepen deden. De mensen geven elkaar hier ook de ruimte voor. Tegelijkertijd werden er ook grenzen getrokken, want de verbintenissen vonden plaats binnen de etnische groep en niet *tussen* de verschillende etnische groepen. Ook het voedsel dat werd vergaard door jacht of visserij werd verdeeld, maar niet in het bijzijn van elkaar opgegeten. Iedere groep had hun eigen kok die het voedsel klaarmaakte.

De positie van dieren is ambigu in de expeditie. Dieren kregen ontzettend veel persoonlijke aandacht en zorg van Lorentz. Dit valt op omdat emotionele betrokkenheid haast groter lijkt dan hoe hij zich tegenover de soldaten en andere groepen gedroeg. Hij was emotioneel enorm betrokken bij de dieren, maar tegelijkertijd waren de dieren ook een soort buit, waaraan hij wetenschappelijk informatie ontleende. Dieren werden daardoor ook een investering waar ze speciale zorg en voedsel kregen. Dit voedsel werd verbouwd in de tuin waarin ook het eten voor de rest werd verbouwd. Voedsel werd van de verschillende etnische groepen onttrokken om aan de dieren te kunnen geven. Het voedsel dat de dieren aten, konden de mensen ook eten, die meerdere malen hadden aangegeven dat het eten niet genoeg was.

Ceremonies konden wel grensoverschrijdend zijn. De groepen kwamen bij elkaar, omdat iedereen hetzelfde wilde. Ze wilden namelijk dat de tocht naar de eeuwige sneeuw spoedig zou verlopen. Uit hoop voor een voorspoedige expeditie kwamen de verschillende bij elkaar en deden ze mee in ceremonieën. Er zijn dus aanwijzingen dat er op bepaalde momenten verbintenissen waren: wanneer er meer onderzoek naar gedaan wordt zou kunnen blijken dat dit er veel meer waren dan hier uiteengezet.

Tijdens dit onderzoek zat ik vast aan de logica van Lorentz. Wat ik las was primair vanuit zijn positie, waarin voedsel voor hem vanzelfsprekend was. Hierdoor was het soms moeilijk om praktijken rondom voedsel eruit te filteren. Wanneer voedsel een conflict, een feest, een vondst of een jachttrofee belichaamde waren de aanwijzingen wel duidelijk en de verbintenissen en scheidslijnen het sterkst. Op momenten van vreugde kwam er grote nadruk op eten te liggen. Op andere momenten was voedsel onderdeel van de dagelijks gang van zaken, waardoor het soms moeilijk was om die aanwijzingen te vinden.

Door op praktijken van voedsel te concentreren is de hiërarchie in de expeditie duidelijk geworden. Ook de verschillende functies die mensen hadden waren soms etnisch verdeeld en soms naar functie. Dajaks konden goed roeien en waren uitstekende dragers, terwijl Kajans grotendeels voor het sago kloppen zorgden. Het voedsel dat de expeditieleden aten was ook verbonden met Nederland via het bedrijf Tieleman en Dros. Voedsel bevond zich zo in een netwerk. Het zou interessant zijn om een schematische weergave van het netwerk van voedsel te maken. Door tijd gebrek heb ik dit niet kunnen doen.

Op een aantal punten heb ik veel gevonden over voedselpraktijken, maar ik had meer willen doen. Dit onderwerp was voor mij erg nieuw waardoor ik veel tijd vrij heb moeten maken voor het begrijpen van de verloop van de expeditie. Ik had veel gaten in mijn kennis en

heb een aantal dingen verder moeten uitzoeken en op waarde moeten inschatten. Ik heb daarom meer tijd besteed aan de reconstructie van voedselpraktijken dan aan het interpreteren van omgang met voedsel. Ik had verwacht meer informatie te kunnen geven over omgang met voedsel. Desondanks zou ik deze manier van onderzoeken iedereen aanraden, want iedereen ziet andere dingen.

Bibliografie

Bronnenlijst

Dagboek

Nationaal Archief , Archief van mr. Dr. H.A. Lorentz [levensjaren 1871-1944], 1902-1915; T.A.N. Lorentz, 1848-1890; Nieuw-Guinea Expeditie 1905-1914, 2.21.183.51, inv.nr. 44, Dagboek bijgehouden tijdens de tweede expeditie, 1909 november 18 – 1910 januari 11.

Reisliteratuur

Lorentz Hendrikus Albertus, *Zwarte Menschen, witte bergen: verhaal van den tocht naar het Sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea* (Leiden 1913).

Afbeeldingen

Collectiedatabase van Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, foto's genomen tijdens de Tweede Zuid Nieuw-Guinea Expeditie 1909-1910. Alle foto's komen uit:

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9

Foto voorblad: Dajaks met varken te Alkmaar.

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9
(geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 1: Het expeditieschip de 'Arend' op de Noord Rivier genomen door J.W. van Nouhuys

<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=225559&lang=> (geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 2: Kaart zelf gescand uit het boek *Zwarte mensen, witte bergen*.

Figuur 3: Dajaks dragers en roeiers tijdens het vervaardigen van een prauw voor het transport van expeditiegoederen van Bivak-eiland naar kamp Alkmaar.

<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=225736&lang=>
foto genomen door Lorentz. (geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 4: Een gevangen vis. Foto is genomen tijdens de Tweede Zuid

Nieuw-Guinea Expeditie.

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9

(geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 5: Blik in de keuken aan boord van het expeditieschip de ‘Arend’

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9

(geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 6: Kroonduiven in kamp Alkmaar

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=E9

(geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 7: ‘Expeditieleden tijdens een maaltijd aan boord van de ‘Arend’

<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=225769&lang=en>

Afgebeeld: Raden Jaarman Soemi, L.S.A.M. von Römer en J.W. van Nouhuys.

(geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 8: Een Dajak drager met een helmkasuaris op zijn rug aan boord van één van de expeditieschepen.

<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=225769&lang=en> (geraadpleegd 11 juni 2017).

Figuur 9: Portret van expeditielied J.W. van Nouhuys met een kleine kangoeroe aan boord van de ‘Arend’.

<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=225560&lang=en>

(geraadpleegd 11 juni 2017).

Tabel 1: Meegenomen hoeveelheden voedsel vanaf Soerabaja uit *Zwarte mensen*, *witte bergen*, 7.

Literatuurlijst

Ballantyne Tony, *Entanglements of Empire: Missionaries, Māori, and the Question of the Body* (Durham/London 2014).

Ballantyne Tony, *Webs of Empire: Locating New Zealand's Colonial Past* (Nieuw-Zeeland 2012).

Ballantyne Tony, 'Religion, Difference, and the Limit of British Imperial History', *Victorian Studies* 47:3 (2005) 427-255.

Ballard Chris, Steven Vink en Anton Ploeg, *Race to the Snow: Photography and the exploration of Dutch New Guinea, 1907-1936* (Amsterdam 2001).

Berg van den Dirkjan, *De koloniale geschiedenis in schoolboeken: Een narratieve en deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in Wereld in Wording en Sprekend Verleden tussen 1950 en 2012* (Masterscriptie Actuele Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2013).

Becker Judith, 'Liberated by Christ: Evangelical Missionaries and Slavery in Nineteenth- Century South India', in: Judith Becker ed., *European Missions in Contact Zones: Transformation through Interaction in a (Post-)Colonial World*, 65-86.

Becker Judith, 'Introduction: European Missions in Contact Zones.,Transformation Through Interaction in a (Post-)Colonial World' in: Judith Becker ed., *European Missions in Contact Zones: Transformation through Interaction in a (Post-)Colonial World*, 7-24.

Burton Antoinette, *At the Heart of the Empire: Indians and the Colonial encounter in Late-Victorian Britain* (Berkeley 1998).

Burton Antoinette, *Burdens of History: British Feminist, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915* (Chapel Hill 1994).

Captain Esther, 'Sambal Bello en oester met champagne. Over de rol van voedsel als teken

van beschaving in de Japanse interneringskampen' in: Marieke Bloembergen en

Remco Raben eds., *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië,*

1890-1950 (Leiden 2009) 217-239.

Clarence-Smith William G., 'The Redemption of Child Slaves by Christian Missionaries

in Central Africa, 1878–1914', in: Gwyn Campbell, Suzanne Miers en Joseph C. Miller,

Child Slaves in the Modern World (Ohio 2011) 173-190

De Leeuw Sarah, en Margo Greenwood, 'Foreword History Lessons:

What *Empire Education, and Indigenous Childhoods* Teaches Us' in

Empire Education, and Indigenous Childhoods. (Oxford 2014) XV-XXII.

Derksen Maaïke, 'Local intermediaries? The missioning and governing of colonial subjects

in South Dutch New Guinea 1920 – 1942', *The Journal of Pacific History* 51:2 (2016)

111-142.

Douglas Mary, *In the active voice* (London, Boston/Henley 1982).

Driver Felix, 'Intermediaries and the archive of exploration', in Shino Konishi,

Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on*

exploration archives (Australië 2015) 11-26.

Duuren van David, e.a., *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011).

Gascoigne John, 'Cross-cultural knowledge exchange in the age of the Enlightenment',

in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries:*

New perspectives on exploration archives (Australië 2015) 131-146.

Hall Catherine, "'From Greenland's Icy Mountains ... to Afric's Golden Sand":

Ethnicity, Race and Nation in Mid-Nineteenth Century England', *Gender &*

History 5:2 (1993) 212-230.

Hall Catherine, *White Male and Middle-Class: Explorations in Feminism and History*, (Cambridge 1992).

Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (London / New York 1994).

Konishi Shino, Maria Nugent en Tiffany Shellam, *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015).

Locher-Scholten Elsbeth, 'Summer dresses and canned food: European women and Western lifestyles in the Indies, 1900-1942' in: Henk Schulte Nordholt ed., *Outward Appearances: dressing state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 151-180.

Lübcke Antje, 'Encounters and the photographic record in British New Guinea', in: Shino Konishi Shino, Maria Nugent en Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 169-188.

Marten Michael, 'Re-imagining Metropole and Periphery in Mission History', in: Hilde Nielssen, Inger Marie Okkenhaug and Karina Hestad Skeie, *Protestant Missions and Local Encounters in the 19th and 20th century. Unto the end of the World*, 293-315.

May, Helen, Bajit Kaur en Larry Prochner, *Empire, Education, and Indigenous Childhoods* (Oxford 2014).

Nugent Maria, 'Jacky Jacky and the politics of Aboriginal testimony', in: Shino Konishi, Maria Nugent, Tiffany Shellam eds., *Indigenous Intermediaries: New perspectives on exploration archives* (Australië 2015) 67-84.

Pratt Mary Louise, *Imperial Eyes. Studies in Travel Writing and Transculturation* (London/New York 2008).

- Protschky Susie, 'The Colonial Table: Food Culture and Dutch Identity in Colonia Indonesia', *Australian Journal of Politics and History* 54:3 (2008) 346-357.
- Reichgelt Marleen, *Marind children through the lens of the Missionaries of the Sacred Heart: Missionary photography on Netherlands New Guinea, 1906-1935* (Research masterscriptie Historical Studies, Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2016).
- Raben Remco, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prespective Field', *Low Countries Historical Review* 128:1 (2013)5-30.
- Schaffer Simon, 'Introduction', in: Schaffer Simon, Robberts Lissa, Raj Kapil, Delbourgo James eds., *The brokered world: Go-betweens and global intelligence, 1770-1820* (Sagamore Beach 2009) ix-xxxviii.
- Shellam Tiffany, Nugent Maria, Konishi Shino en Cadzow Allison eds., *Brokers and boundaries: Colonial exploration in Indigenous territory* (Australië 2016).
- Sinha Mrinalini, *Colonial Masculinity: the 'Manly Englishman' and the 'Effeminate Bengali' in the Late Nineteenth Century*, (Manchester 1995).
- Stoler Ann Laura, en Cooper Frederick, 'Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda', in Ann Laura Stoler en Frederick Cooper eds., *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley 1997) 1-58.

Websites

Bol.com – De heruitgegeven versie van het boek *Zwarte mensen, witte bergen*

<https://www.bol.com/nl/p/zwarte-mensen-witte-bergen/1001004002382726/>

(geraadpleegd 6 juni 2017).

Collectiedatabase van Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, foto en informatie over

L.S.A.M/L.I.A.M von Römer.

http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?idx=COL&field=*&search=225769

(geraadpleegd 14 juni 2017).

Raffia, online tijdschrift over gender, diversiteit en feminisme, Artikel van Marleen Reichgelt

‘Nieuw-Guinees verzet tegen koloniaal ‘reddingsplan’

<https://raffia-magazine.com/2017/05/08/nieuw-guinees-verzet-tegen-koloniaal-reddingsplan-marleen-reichgelt/> (geraadpleegd 14 juni 2017).

De Boer Fijgje, ‘De Grounded Theory Approach: een *update*’, *Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek* 16:1 (2011)

https://www.tijdschriftkwalon.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/KW-16-1-25/De-Grounded-Theory-Approach-een-update (geraadpleegd 7 juli 2017).